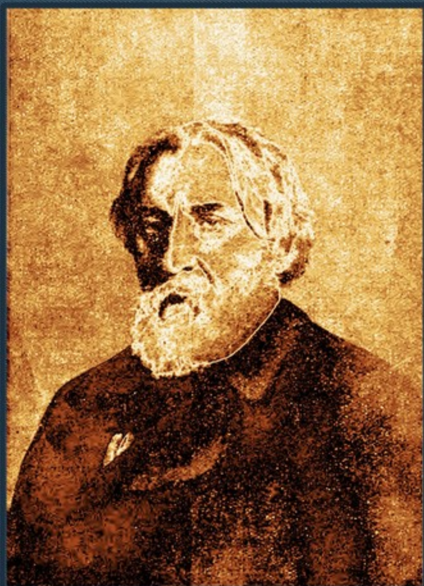
И. С. ТУРГЕЊЕВ – САБРАНА ДЕЛА – КЊИГА VI

ПЛЕМИЋКО ГНЕЗДО

НАРОДНА ПРОСВЕТА – БЕОГРАД

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА У 20 КЊИГА

УРЕДНИК

МИЛАН КАШАНИН

ИЗДАЊЕ, ШТАМПА И ПОВЕЗ
ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА

НАРОДНА ПРОСВЕТА
БЕОГРАД
1935

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА

КЊИГА VI

ЗА ШТАМПУ ПРИРЕДИО
МИЛАН КАШАНИН

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

ПЛЕМИЋКО ГНЕЗДО

С РУСКОГ ПРЕВЕО

Др. МИЛОШ С. МОСКОВЉЕВИЋ

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

За штампарију „Народне Просвете“:
А. Ивановић, Београд, Обилићев венац 5

САДРЖАЈ

Племићко гнездо

I

Пролећњи, ведар дан био је на измаку, омањи ружичасти облачци били су високо на ведром небу и чинило се као да не плове мимо већ да се губе дубоко у азурној пучини.

Пред отвореним прозором лепе куће, у једној од искрајних улица губерниске вароши О. . . (било је то 1842 год.), седеле су две жене: једна од својих педесет година, друга већ старица, од седамдесет година.

Прва се звала Марија Дмитријевна Калитина. Њен муж, бивши губерниски државни тужилац, у своје време познати пословни човек — окретан и одлучан, пргав и тврдоглав, — умро је десет година пре тога. Он је добио изврсно образовање, учио је на универзитету, али, рођен у сиромашном сталежу, рано је увидео потребу да прокрчи себи пут и спечали коју пару. Марија Дмитријевна се удала за њега из љубави; он је био лепушкаст, паметан и, кад је хтео, врло љубазан. Марија Дмитријевна (као девојка Пестова) још као дете је остала без родитеља, провела је неколико година у Москви, у институту и по

повратку отуда живела је на педесет километара од О. . ., у своме родном селу Покровском, с тетком и са старијим братом. Тај брат се убрзо преселио у Петроград због службе, па је држао на узди и сестру и тетку, док му изненадна смрт није прекратила живот. Марија Дмитријевна наследи Покровско, али није дуго живела у њему; друге године после удадбе за Калитина, који је за неколико дана успео освојити њено срце, Покровско је промењено за друго имање, с далеко већим приходом али мање лепо и без куће; а у исто време Калитин је дошао до куће у вароши О. . ., где се и настани стално са женом. Кућа је имала велику башту; једном страном је излазила право у поље, изван вароши. Значи, — говорио је Калитин, који никако није волео сеоску тишину, — нема се зашто ићи у село. Марија Дмитријевна је више пута у души жалила за својим лепим Покровским с веселом речицом, широким гајевима и зеленим шумицама; али она ни у чему није противуречила мужу и имала је страхопоштовање према његовој памети и познавању света. А кад је он, после петнаест година брачног живота, умро, оставивши сина и две кћери, Марија Дмитријевна се била већ толико навикла на своју кућу и варошки живот да и сама није хтела ићи из О. . .

Марија Дмитријевна је у младости уживала глас љупке плавуше; и у педесет година црте њеног лица још су биле пријатне, ма да је унеколико било подбуло и угојено. Била је више осетљива него добро-

душна, и до зрелих година је сачувала институтске навике; била је размажена, лако се раздраживала па чак и плакала кад би јој се реметиле навике; али је зато била врло умиљата и љубазна кад су јој се све жеље испуњавале и кад јој нико није противуречио. Њена кућа је спадала у најпријатније у варошши. Имање јој је било врло добро, не толико оно наслеђено колико оно што га је стекао њен муж. Обе кћери су живеле с њом; син је учио у једном од најбољих државних завода у Петрограду.

Старица што је седела с Маријом Дмитријевном под прозором била је она иста тетка, очева сестра, с којом је провела некад у самоћи неколико година у Покровском. Звала се Марфа Тимофејевна Пестова. Она је била позната као особењак, имала је тврдоглаву нарав, говорила је свима истину у очи и уз најоскуднија средства држала се тако као да је располагала хиљадама. Није могла видети покојног Калитина, и чим се њена братаница удала за њега, удаљила се у своје сеоце, где је проживела читавих десет година код једног сељака у његовој чађавој кућици. Марија Дмитријевна је се прибојавала. Црне косе и брза погледа чак и у старости, малена раста, шиљаста носа, Марфа Тимофејевна је ишла живо, држала се право, и говорила је брзо и разговетно, танким и звучним гласићем. Стално је носила бео чепац и белу реклу.

— Због чега ти то? — упитаће она одједаред Ма-

рију Дмитријевну. — Зашто уздишеш, слатка сестро?

— Онако, — рече ова. — Како су дивни облаци!

— Па ваљда ти их жао, шта ли?

Марија Дмитријевна ништа не одговори.

— Што ли то нема Гедеоновског? — рече Марфа Тимофејевна, окрећући брзо плетећим иглама. (Она је плела велики вунен шал). — Могао би уздисати заједно с тобом, — или би слагао штогод.

— Како ви увек строго о њему говорите! Сергије Петровић је ваљан човек.

— Ваљан! — понови старица прекорно.

— И како је био одан моме покојном мужу! — рече Марија Дмитријевна; — још и данас није равнодушан кад га се сети.

— Како да не! Онај га је за уши из блата извукао, — прогунђа Марфа Тимофејевна, и игле још брже почеше радити у њеним рукама.

— Изгледа тако смирен, — поче она опет; — глава му сва седа, а чим отвори уста, слаже нешто или начини неку сплетку. А још је неки статски саветник![1] Али није ни чудо: поповски је син!

— А ко је без греха, тетка? Он ту ману наравно има. Сергије Петровић, наравно, није добио високо образовање,. француски не говори; али он је, допустићете, пријатан човек.

[1] Чиновник 5 класе. — Прим. прев.

— Да, он ти увек лиже ручице. Француски не говори, — чудна ми чуда! Па и ја нисам јака у француском „дијалекту". Боље би било да никако не говори: не би лагао. Него ено га, баш као поручен; ми о вуку а вук на врата — додаде Марфа Тимофејевна, погледавши на улицу. — Ено га иде, твој пријатни човек. Како је дугачак, права рода!

Марија Дмитријевна удеси увојке. Марфа Тимофејевна је погледа потсмешљиво.

— Шта је то у тебе, је ли то седа влас, слатка сестро? Ти изгрди своју Палашку. Где су јој очи?

— Е, већ ви, тетка, увек... — прогунђа љутито Марија Дмитријевна, па поче добовати прстима по наслону фотеље.

— Сергије Петровић Гедеоновски! — закреча слушче румених образа, искочивши иза врата.

II

Уђе човек висока раста, у чистом реденготу, пократким панталонама, сивим рукавицама од јелење коже и са две кравате — црном озго и белом оздо. Све је на њему одисало уљудношћу и пристојношћу, почев од лепог лица и заглађене косе на слепоочницама до чизама без потпетица и без шкрипе. Он се прво поклони домаћици, а затим Марфи Тимофејевној, па скинувши полако рукавице, приђе к руци Марије Дмитријевне. Пољубивши је с поштовањем двапут, седе полако у фотељу, па рече смешећи се и бришући врхове прстију:

— А Јелисавета Михајловна је здрава?

— Јесте, — одговори Марија Дмитријевна; — она је у башти.

— И Јелена Михајловна?

— И Леночка је у башти. — Има ли што ново?

— Како да нема, молим вас, како да нема, — одговори гост, мигајући очима полако и успијајући уснама. — Хм!... па ето, молим вас, има једна новост, те још каква: дошао је Лаврецки, Фјодор Иванић.

— Феђа? — узвикну Марфа Тимофејевна. — Ама да ти то не измишљаш, брајко?

— Ни најмање, лично сам га видео.

— Но, то још није доказ.

— Много се поправио, — настави Гедеоновски, правећи се као да не чује примедбе Марфе Тимофејевне; — у раменима се још више раширио, и сав румен у лицу.

— Поправио се, — рече отежући Марија Дмитријевна; — не знам од чега би имао да се поправи?

— Да, — рече на то Гедеоновски; — други би се на његовом месту стидео да се покаже међу људима.

— А зашто то? — прекиде Марфа Тимофејевна; — каква је то будалаштина? Човек се вратио у завичај — па куд по вашем мишљењу да се дене? И бар да је у чему био крив!

— Муж је увек крив, драга госпођо, ако смем рећи, кад се жена рђаво влада.

— То ти, брајко, зато говориш што се ниси женио. — Гедеоновски се усиљено насмеши.

— Допустите да вас упитам, — упита он после краћег ћутања, — коме је намењен тај дивни шал?

Марфа Тимофејевна брзо погледа у њега.

— А намењен је ономе, — одговори она, — који никад не сплеткари, не лицемери и не измишља, ако само има такав човек у свету. Феђу ја добро знам; он је само у томе крив што је мазио жену. Али он се и оженио из љубави, из тих бракова из љубави никад ништа ваљано не испада, — додаде старица, погледавши искоса у Марију Дмитријевну и устајући. — А ти сад, мој брајко, тупи зубе о кога хоћеш, макар и о мене; ја идем, нећу да вам сметам. — И Марфа Тимофејевна изађе.

— Ето, она увек тако, — рећи ће Марија Дмитријевна, испративши очима своју тетку, — увек!

— У тим је годинама! Шта ћете! — примети Гедеоновски. — Ето она је изволела рећи: ко не лицемери. А ко данаске не лицемери? Тако му је време. Један мој пријатељ врло цењен и, рећи ћу вам, човек не малог чина, имао је обичај рећи да се данаске, вели, и кокош с лукавством приближује зрну — све гледа да некако са стране приђе. А кад погледам у вас, моја госпођо, имате праву анђелску нарав; молим вас, дајте ми вашу као снег белу ручицу.

Марија Дмитријевна се мало осмехну и пружи Гедеоновском своју пуначку руку с издвојеним малим прстићем. Он је принесеуснама, и она помаче к њему своју фотељу, па нагнувши се малко, упита полугласно:

— Дакле ви сте га видели? Он је збиља добро, — здрав, весео?

— Весео је, лепо изгледа, — одговори Гедеоновски шапатом.

— А нисте чули где је сад његова жена?

— У последње време била је у Паризу; сад се чује да је отишла у талијанску државу.

— То је заиста страшно, — тај Феђин положај; не знам како он то подноси. Оно, дешавају се несреће свакоме; али његова је тако рећи разглашена по целој Европи.

Гедеоновски уздахну.

— Да, да. Та она је, кажу, и с уметницима и с пијанистима, и, како се тамо каже, с лавовима и са зверовима имала познанство. Изгубила је сваки стид...

— Јако, јако ми је жао, — рече Марија Дмитријевна. — Као рођака; јер он је мени, Сергије Петровићу, ви знате, даљи нећак.

— Како да не, како да не. Како да не знам све што се тиче ваше породице, забога?

— Да ли ће доћи к нама, — како ви мислите?

— Рачунам да хоће; али уосталом, чује се да се он спрема да иде у своје село.

Марија Дмитријевна подиже очи к небу.

— Ах, Сергије Петровићу, Сергије Петровићу, кад помислим како се ми женске морамо опрезно владати!

— Има жена и жена, Марија Дмитријевна. Има, по несрећи, таквих које су несталне нарави... али, и то према годинама; опет, нису из малена васпитане (Сергије Петровић извади из џепа коцкасту плаву марамицу, па је поче развијати). — Таквих жена, наравно, има (Сергије Петровић принесе угао марамице једном па другом оку). — Али уопште говорећи, ако промислимо, то јест... Прашина у вароши страшна, — заврши он.

— Maman, maman, — завика, утрчавајући у собу, лепушкаста девојчица од својих једанаест година. — Нама долази Владимир Николајевић на коњу!

Марија Дмитријевна устаде; Сергије Петровић тако исто устаде и поклони се.

— Јелена Михајловна, наш најдубљи поклон, — рече он, па отишавши у угао из пристојности, поче ушмркивати свој правилни и дугачки нос.

— Што му је диван коњ! — настави девојчица. — Он је сад био на капијици и рекао мени и Лизи да ће притерати коња степеницама.

Зачу се топот копита; и стасит коњаник на лепом дорату појави се на улици и заустави се пред отвореним прозором.

III

— Добар дан, Марија Дмитријевна! — викну звонким и пријатним гласом коњаник. — Како вам се свиђа мој нови коњ?

Марија Дмитријевна приђе прозору.

— Добар дан, Woldemar! Ах, што је диван коњ! Од кога сте га купили?

— Од ремонтског официра... много ми је узео, разбојник!

— Како му је име?

— Орландо... али то је име глупо; хоћу да га променим... Eh bien, eh bien, mon garçon...[1] Како је немиран.

Коњ је фркао, копао ногама и махао пеном покривеном губицом.

— Леночка, помилујте га, не бојте се.

Девојчица пружи кроз прозор руку, али се Орландо наједаред пропе и гурну у страну. Коњаник се не збуни, стеже га бутинама, ошину га корбачем по врату, па га и поред његовог противљења намести опет под прозором.

— Prenez garde, — prenez garde,[2] — понови Марија Дмитријевна.

— Леночка, помилујте га, — одговори коњаник, — не дам му да се јогуни.

Девојчица опет пружи руку и бојажљиво се дота-

[1] Но, но, дечко. — Прим. прев.

[2] Пазите, пазите. — Прим. прев.

че уздрхталих Орландових ноздрва, који је непрестано подрхтавао и цимао узде.

— Браво! — викну Марија Дмитријевна, — а сад сјашите и дођите к нама!

Коњаник вешто окрете коња, ободе га, па прогалопиравши мало по улици, утера га у двориште. После једног минута он утрча на врата из претсобља у салон, машући корбачем; у том истом тренутку појави се на прагу других врата витка, висока, црнокоса девојка од својих деветнаест година, старија кћи Марије Дмитријевне, Лиза.

IV

Млади човек с којим тек што смо упознали читаоца звао се Владимир Николајевић Паншин. Он је служио у Петрограду као чиновник за специјалне послове у министарству унутрашњих дела. У варош О... дошао је ради извршења привремене владине мисије и био је на расположењу губернатору, ђенералу Зоненбергу, коме је падао неки даљи рођак. Паншинов отац, коњички капетан у оставци, познати карташ, човек слатких очију, изгужвана лица и с нервозним подрхтавањем усана, целога века се трпао међу великаше, одлазио у енглеске клубове једне и друге престонице и уживао глас окретног, не много поузданог, али симпатичног и добродушног човека. И поред своје окретности, он је скоро стално био на ивици сиротиње и оставио је своме јединцу сину мало и неуређено имање. Али се

зато на свој начин старао о његовом образовању: Владимир Николајевић говорио је дивно француски, енглески добро, немачки рђаво. Оно тако и треба: за људе од реда срамота је да говоре добро немачки; али убацити у неким, већином занимљивим случајевима немачку реч, то се може, c'est même très chic,[1] као што кажу петроградски Парижани. Владимир Николајевић већ од својих петнаест година умео је не збуњујући се ући у који било хотел, пријатно пробавити у њему и на време се удаљити. Паншинов отац је своме сину створио много веза; мешајући карте између два „робера" или пошто би успео да покупи све штихове, он није пропуштао прилику да проговори коју реч о свом „Волођки" каквој важној личности, љубитељу трговачких игара. Са своје стране, Владимир Николајевић, за време свога бављења на универзитету, одакле је изишао с чином активног студента, упознао се с неколико угледних младих људи и почео је одлазити у најбоље куће. Свуда су га радо примали; био је врло леп, неусиљен, занимљив, увек здрав и на све готов; где треба — понизан, где се може — дрзак, одличан друг, un charmant garçon. Пред њим се отворила жељена област. Паншин је убрзо сазнао тајну науке како да се понаша у великом свету; умео је осећати истинско поштовање према њеним прописима; умео је с полу потсмешљивом важношћу занимати се буда-

[1] То је чак врло шик. — Прим. прев.

лаштинама и правити се да сматра све што је важно за будалаштину, — играо је одлично, облачио се по енглески. За кратко време прочуо се као један од најљубазнијих и најокретнијих младих људи у Петрограду. Паншин је био доиста врло окретан, — ништа горе од оца; али он је био и даровит. Све му је ишло од руке: пријатно је певао, вешто цртао, писао стихове, врло лепо играо на позорници. Тек је био узео двадесет осму годину, а већ је био камерјункер и имао је врло леп положај. Паншин је чврсто веровао у себе, у своју памет, у своју проницљивост; ишао је напред смело и весело пуном паром; живот му је текао као по лоју, навикао је да се свиђа свима, старом и младом, и замишљао је да познаје људе, нарочито жене: он је добро познавао њихове уобичајене слабости. Као човек коме није туђа уметност, осећао је у себи и пламен и неки занос, и усхићење, и због тога је допуштао себи разна отступања од правила: лумповао је, упознавао се с лицима која не припадају отменом свету, и уопште се држао слободно и просто; али у души је био хладан и лукав, и за време најжешћег лумповања његово паметно смеђе око на све је пазило и све је разгледало; тај смели, тај слободни младић никад се није могао заборавити и потпуно се занети. Мора се рећи да му служи на част што се никад није хвалио својим победама. У кућу Марије Дмитријевне је доспео одмах по доласку у О. .., и убрзо

се у њој осећао као свој. Марија Дмитријевна га је гледала као мало воде на длану.

Паншин се љубазно поклони свима који су били у соби, стеже руку Марији Дмитријевној и Лизавети Михајловној, лако потапша Гедеоновског по рамену, па окренувши се на потпетицама ухвати Леночку за главу и пољуби је у чело.

— И ви се не бојите да јашете на таквом бесном коњу? — упита га Марија Дмитријевна.

— Забога, он је не може бити мирнији; него, ево да вам кажем чега се ја бојим: бојим се играти преферанса са Сергијем Петровићем; јуче ме је код Беленицииих сасвим опељешио.

Гедеоновски се насмеја танким и понизним смехом: он се улагивао младом, сјајном чиновнику из Петрограда, губернаторовом љубимцу. У својим разговорима са Маријом Дмитријевном, он је често помињао необичне способности Паншинове. Та како да га човек не хвали? — размишљао је он. И у вишим сферама живота успева тај млади човек, и примеран је у служби, и није ни мало охол. Уосталом, Паншина су и у Петрограду сматрали за вредна чиновника: посао је летео кроз његове руке; он је говорио о њему шалећи се, као што доликује светском човеку, који не придаје особиту важност својим пословима, али је био „експедитиван". Шефови воле таке потчињене; он сам није ни сумњао да ће, ако усхте, временом бити и министар.

— Ви сте изволели рећи да сам вас добио на

картама, — рече Гедеоновски; — а ко је прошле недеље од мене добио дванаест рубаља? — па још...

— Зликовче, зликовче, — прекиде га Паншин с љубазном, али малко презривом немарношћу, па не обраћајући више на њега пажњу приђе Лизи.

— Ја овде не могу да нађем Оберонову увертиру, — поче он; — Беленицина се само хвалила да има сву класичну музику, — у ствари сем полке и валцера нема ничега; али ја сам већ писао у Москву, и за недељу дана имаћете увертиру. Него, — настави он, — ја сам написао јуче нову романсу; и речи су моје. Хоћете да вам отпевам? Не знам како је испало; Беленицина је нашла да је врло леп, али њене речи не значе ништа, — желим чути ваше мишљење. Уосталом, мислим, боље после...

— Зашто после? — умеша се Марија Дмитријевна, — а зашто не сад?

— Разумем, — рече Паншин с некаквим ведрим и слатким осмехом, који се код њега и појављивао и губио одједаред, — одмаче коленом столицу, седе за фортепијано, па узевши неколико акорда, поче певати ову романсу, растављајући разговетно речи:

Месец плови високо над земљом
    Између бледих облака;
Али се с висине креће као морски талас
    Чаробни зрак;
Море моје душе тебе сматра
    За свој месец

И креће се, — и у радости и у жалости —
Једино тобом.
Љубавне чежње, безгласних стремљења
Душа ми је пуна;
Мени је тешко... Али ти не знаш за немир
Као онај месец.

Други куплет Паншин је отпевао с нарочитим изразом и снагом; у бурној пратњи чуло се пљускање таласа. После речи „мени је тешко", он лагано уздахну, обори очи и понизи глас — morendo. Кад сврши, Лиза похвали мотив, Марија Дмитријевна рече: дивно, — а Гедеоновски чак узвикну: „Чаробно! и поезија, и хармонија подједнако су чаробни"!... Леночка с детињим страхопоштовањем погледа у певача. Једном речју свима присутним се јако допаде производ младог дилетанта; али иза врата салона у претсобљу стајао је неки већ стар човек, који тек што је био дошао и коме, судећи по изразу његовог невеселог лица и кретању рамена, романса Паншинова, иако врло лепа, није причињавала задовољство. Причекавши мало и смахнувши прашину са чизама дебелом марамицом, тај човек одједном скупи очи, туробно стеже усне, сави своја и иначе погрбљена леђа, па лагано уђе у салон.

— А! Христифоре Фјодоровићу, добар дан! — узвикну пре свих Паншин и брзо скочи са столице. — Нисам ни сањао да сте ви овде, иначе пред вама се не бих усудио да отпевам своју романсу. Знам да ви не волите лаку музику.

— Ја не чула, — рече погрешним руским језиком човек што уђе, па, поклонивши се свима, невешто се заустави насред собе.

— Ви сте, мосје Лем, — рече Марија Дмитријевна, — дошли да одржите час музике с Лизом?

— Не, не с Лисафета Михајловна, већ са Елен Михајловна.

— А! Па врло добро. Леночка, иди горе с господином Лемом.

Старац пође за девојчицом, али га Паншин заустави.

— Немојте ићи после часа, Христифоре Фјодоровићу, — рече он; — ја и Лизавета Михајловна ћемо отсвирати Бетовенову сонату у четири руке.

Старац промрмља нешто себи у недра, а Паншин настави немачки, изговарајући рђаво речи:

— Лизавета Михајловна ми је показала духовну кантату коју сте јој поклонили, — дивна ствар! Ви, молим вас, немојте мислити да ја не умем ценити озбиљну музику, — напротив; она је понекад досадна, али зато врло корисна.

Старац поцрвене до изнад ушију, баци искоса поглед на Лизу, па брзо изађе из собе.

Марија Дмитријевна замоли Паншина да понови романсу, али он изјави да неће да вређа уши ученог Немца, па понуди Лизу да отсвира Бетовенову сонату. Тада Марија Дмитријевна уздахну, па сад она понуди Гедеоновског да се прошетају по башти.

— Хтела бих, — рече она, — да се још поразговарам и посаветујем с вама о нашем сиротом Феђи.

Гедеоновски се насмеши, поклони се, узе са два прста свој шешир с пажљиво на њему намештеним рукавицама, па се уклони с Маријом Дмитријевном. У соби остадоше Паншин и Лиза: она узе и отвори сонату; обадвоје ћутећи седоше за фортепијано. — Озго су се чули слаби звуци гама које су свирали несигурни прстићи Леночкини.

V

Христифор — Теодор — Готлиб Лем родио се 1786 године, у Саксонској краљевини, у вароши Хемницу, у сиромашној музичкој породици. Његов отац је свирао на волторну, мати на харфи; а он се већ од пет година вежбао на три различита инструмента. Од осам година је остао сироче, а од десет је почео зарађивати комад хлеба својом уметношћу. Он је дуго живео луталачким животом, свирао је свуда — и у крчмама и на вашарима, и на сељачким свадбама, и на баловима; најзад је ушао у један оркестар и, подижући се све више и више, достигао дригентско место. Као изводилац био је доста рђав, али је музику знао темељно. У двадесет осмој години преселио се у Русију. Њега је позвао један велики господин, који сам није трпео музику, али је држао оркестар из разметљивости. Лем је провео код њега седам година као капелмајстер и отишао је од њега празних шака; господин је про-

пао, хтео му је дати меницу, али је после одустао и од тога, — једном речју, није му платио ни паре. Саветовали су му да отпутује; али се он није хтео вратити кући као просјак из Русије, из велике Русије, тога златног мајдана за уметнике; он се реши да остане и окуша своју срећу. Читавих двадесет година јадни Немац је кушао своју срећу: био је код разне господе, живео је у Москви и у губернијским варошима, трпео је и подносио много што шта, сазнао је шта је сиротиња, био је и на ситу и на решету; али га мисао о повратку у отаџбину није напуштала усред свих невоља које је подносио; она га је једино и одржавала. Али судбини није било по вољи да га обрадује том последњом и првом срећом: педесетогодишњак, болестан, пре времена оронуо, запао је у варош О... и остао у њој за навек, изгубивши коначно сваку наду да ће отићи из мрске му Русије, и животарећи некако од часова. Лемова спољашност није говорила у његову корист. Он је био омањег раста, згрбљен, с испалим кривим лопатицама и увученим трбухом, с великим пљоснатим табанима, с бледо плавим ноктима на тврдим укоченим прстима, жилавих црвених руку; лице му је било у борама, образи упали а усне стиснуте, које је непрестано мицао и жватао, што је уз његову обичну ћутљивост изазивало скоро пакостан утисак; седа коса висила му је у чуперцима над ниским челом; као тек поливено угљевље, једва су тињале његове сићушне, непомичне очице; корачао је те-

шко, преваљујући на сваком кораку своје тромо тело. По неки његови покрети потсећали су на незграпно удешавање сове у кавезу кад осећа да је гледају, а она сама једва види својим огромним, жутим очима, које плашљиво и дремљиво мигају. Давнашња, неумољива туга ударила је на бедног музикуса свој неизгладиви жиг, искривила и унаказила његову и иначе неугледну фигуру; али ономе ко је знао да се не зауставља на првим утисцима, нешто добро, поштено, нешто необично појављивало се у том полуразваљеном створењу. Обожавалац Баха и Хендела, зналац свога посла, обдарен живом маштом и оном смелошћу мишљења која је доступна само немачком племену, Лем би временом — ко зна? — стао у ред великих композитора своје отаџбине, да му је живот пошао другим путем; али се он није родио под срећном звездом! Он је написао много у свом животу — а није му се дало да види ни једну своју композицију издану; није умео да се прихвати посла као што треба, да се поклони где треба, да се заузме на време. Једанпут је, давно и давно пре тога, један његов обожавалац и пријатељ, такође Немац и такође сиромашан, издао на свој рачун две његове сонате, — па и оне су остале недирнуте у подрумима дућана с музикалијама; нечујно и без трага су пропале, као да их је неко бацио у реку. Лем је најзад дигао руке од свега; при том су и године чиниле своје: он је огрубео, одрвенео, као што су му и прсти одрвенели. Сам, са старом ку-

варицом, коју је узео из сиротињског дома (он се никад није женио), живео је у О... у малој кућици, недалеко од куће Калитиних; много се шетао, читао библију, збирку протестантских псалама и Шлегелов превод Шекспира. Он одавно није ништа компоновао; али изгледа да га је Лиза, његова најбоља ученица, умела раздрмати: он је написао за њу кантату што ју је Паншин поменуо. Речи за ту кантату је узајмио из збирке псалама; неке стихове је сам саставио. Њу су певала два хора: хор срећних и хор несрећних; оба су се на крају измирили и певали заједно: „Боже милостиви, помилуј нас грешне и уклони од нас сваке лукаве мисли и земаљске наде". На насловном листу, веома пажљиво написано па чак и с цртежом стајало је: „Само су праведници у праву. Духовна кантата. Састављена девици Јелисавети Калитиној, мојој љубазној ученици, од њеног учитеља, Х. Т. Г. Лема". Речи „Само су праведници у праву" и „Јелисавети Калитиној" биле су окружене зрацима. При дну је било дописано: „Само за вас, für Sie allein". — Због тога је Лем и поцрвенео и погледао искоса у Лизу; њега је јако заболело кад је Паншин почео говорити пред њим о његовој кантати.

VI

Паншин гласно и одлучно узе прве акорде сонате (он је свирао другу руку), али Лиза није почињала своју партију. Он се заустави и погледа у њу. Ли-

зине очи, право у њега уперене, изражавале су незадовољство; усне јој се нису смешиле, цело лице јој је било озбиљно, скоро тужно.

— Шта је вама? — упита он.

— Зашто нисте одржали своју реч? — рече она. — Ја сам вам показала кантату Христифора Фјодоровића под тим условом да му не говорите о њој.

— Опростите, Лизавета Михајловна, — испало ми уз реч.

— Ви сте га наљутили — а мене тако исто. Сад он и у мене неће имати поверења.

— Шта да радим, Лизавета Михајловна! Од ране младости не могу да видим равнодушно Немца: одмах ме нешто копка да га дражим.

— Шта ви то говорите, Владимире Николајевићу! Тај Немац је сиромашан, сам, утучен човек — и вас га није жао? Ви хоћете да га дражите.

Паншин се збуни.

— Имате право Лизавета Михајловна, — рече он. — Свему је крива моја вечита неразмишљеност. Не, не одговарајте ми; ја себе добро познајем. Много ми је напакостила моја неразмишљеност. По њеној милости ја сам се прочуо као себичњак. — Паншин ућута. Ма откуд почео разговор, обично је свршавао тим што је говорио о самом себи, и то је испадало код њега некако симпатично и нежно, искрено, као нехотично. — Ето и у вашој кући, — ваша мама, наравно, ми је наклоњена, — она је тако добра; ви... уосталом, ја не знам ваше мишљење о ме-

ни; али ме зато ваша тетка не може да види. Ја сам и њу, мора бити, увредио неком непромишљено глупом речју. Јер она мене не воли, зар није тако?

— Да, — рече Лиза са малим запињањем, — ви јој се не свиђате.

Паншин пређе брзо прстима по клавијатури; једва приметан осмех прелете преко његових усана.

— Но, а ви? — рече он; — изгледам ли и вама себичњак?

— Ја вас још мало познајем, — одговори Лиза; — али ја вас не сматрам за себичњака; напротив, морам вам бити захвална...

— Знам, знам шта хоћете да кажете, — прекиде је Паншин и поново прелете прстима по клавијатури: — за ноте, за књиге које вам доносим, за рђаве цртеже којим украшавам ваш албум, и т. д. и т. д. Ја то све могу чинити — па ипак бити себичњак. Смем мислити да вам није досадно са мном, и да ме не сматрате за рђава човека, али ви ипак рачунате да ја не бих — како се оно каже? — за лепу реч не бих пожалио ни оца ни пријатеља.

— Ви сте расејани и заборавни, као сви светски људи, — рече Лиза; — то је све.

Паншин се мало намршти.

— Слушајте, — рече он; — немојмо више говорити о мени; хајдете да отсвирамо нашу сонату. Само за једно вас молим, — рече он, гладећи руком листове свеске која је стајала на пулту; — мислите о мени како хоћете, зовите ме чак и себичњаком,

— нека је и то! Али ме не зовите светским човеком: тај назив ми је несносан... Anch'io sono pittore. И ја сам уметник, иако рђав, и то, баш то да сам рђав уметник, доказаћу вам одмах на делу. Почнимо дакле.

— Почнимо, молим вас, — рече Лиза.

Прво adagio прошло је доста срећно, ма да је Паншин више пута грешио. Своје и оно што је научио свирао је врло лепо, али је рђаво рашчлањавао. Зато други део сонате — прилично брзо allegro — никако није ишао: на двадесетом такту Паншин, изоставши нека два такта, не издржа, већ са смехом одгурну своју столицу.

— Не! — узвикну он, — ја данас не могу свирати; добро је што нас Лем није чуо: он би пао у несвест.

Лиза устаде, затвори фортепиано, па се окрете Паншину. — Па шта ћемо да радимо? — упита она.

— Познајем вас по томе питању! Ви никако не можете седети скрштених руку. Па, ако хоћете, дајте да цртамо, док се још није потпуно смрачило. Неће ли друга муза — муза цртања — како се оно зваше? заборавио сам... бити према мени наклоњенија. Где је ваш албум? Ако се добро сећам, тамо мој пејзаж није свршен.

Лиза оде у другу собу по албум, а Паншин, оставши сам, узе из џепа батистану марамицу, протрља своје нокте и погледа некако искоса у своје руке. Оне су му биле врло лепе и беле; на

палцу леве руке носио је златан спиралан прстен. Лиза се врати; Паншин седе код прозора, отвори албум.

— Аха! — викну он; — видим, почели сте прецртавати мој пејзаж — па одлично. Врло лепо! Само овде — додајте оловку — није довољно јако осенчено. Погледајте.

И Паншин широко повуче неколико дугих потеза. Он је стално цртао један исти пејзаж: напред велико растршено дрвеће, у даљини равница, и зупчасте планине на хоризонту. Лиза је гледала преко његовог рамена у његов рад.

— У цртању, па и уопште у животу, — рећи ће Паншин, нагињући главу час лево час десно, — лакоћа и смелост су прва ствар.

У том тренутку уђе у собу Лем, па, поклонивши се хладно, хтеде да се удаљи; али Паншин баци албум и оловку на страну, па му прегради пут.

— Куда ћете, љубазни Христифоре Фјодоровићу? Зар нећете остати на чају?

— Морам кући, — рече Лем суморним гласом, — боли ме глава.

— Но, какве су то беспослице, останите. Ја и ви ћемо полемисати о Шекспиру.

— Боли ме глава, — понови старац.

— А ми без вас узели да свирамо Бетовенову сонату, — настави Паншин, узевши га љубазно око појаса и смешећи се ведро, — али никако не иде. За-

мислите, — ни две ноте нисам могао тачно отсвирати.

— Боље би било да ви опет отпевате своју романсу, — одговори Лем, уклањајући Паншинове руке, па изађе из собе.

Лиза истрча за њим. Она га стиже на степеницама.

— Христифоре Фјодоровићу, чујте ме, — рече она немачки, пратећи га до капије по зеленој краткој травици у дворишту; — ја сам вам скривила, — опростите ми.

Лем ништа не одговори.

— Ја сам показала Владимиру Николајевићу вашу кантату; била сам уверена да ће је он умети оценити, — и она му се доиста свидела.

Лем се заустави. — Није то ништа, — рече он руски, а затим додаде на свом језику: — али он не може ништа разумети; како ви то не видите? Он је дилетант — и то је све!

— Ви сте неправични према њему, — одговори Лиза, — он све разуме и сам може скоро све учинити.

— Да, све другог реда, лака роба, рад на брзу руку. То се свиђа, и он се свиђа, и он сам је тим задовољан, е па браво. А ја се не љутим; та кантата и ја — ми смо обоје старе будале; мене је мало стид, али то не мари ништа.

— Опростите ми, Христифоре Фјодоровићу, — рече опет Лиза.

— Ништа, ништа, — понови он опет на руском; — ви сте добра девојка... него ено иде неко к вама. Збогом. Ви сте врло добра девојка.

И Лем се ужурбаним кораком упути ка капији, на коју је улазио неки непознати господин, у сивом капуту и широком сламном шеширу. Поздравивши га учтиво (он је поздрављао сва нова лица у вароши О...; од познаника је окретао главу на улици, то је узео као своје правило), Лем прође поред њега и изгуби се иза ограде. Непознати зачуђено погледа за њим, па загледавши се у Лизу, приђе право к њој.

VII

— Ви ме не познајете, — рече он, скидајући шешир; — а ја сам вас познао, иако је прошло осам година од како сам вас последњи пут видео. Ви сте тада били дете. Ја сам Лаврецки. Је ли ваша мама код куће? Могу ли се видети с њом?

— Мами ће бити врло мило, — одговори Лиза: — она је чула да сте ви дошли.

— Ви се, чини ми се, зовете Јелисавета? — рече Лаврецки, пењући се по степеницама главног улаза. — Да, ја вас се добро сећам; ви сте већ тада имали такво лице које се не заборавља. Ја сам вам тада доносио бонбоне.

Лиза поцрвене и помисли: како је чудан! Лаврецки се заустави за тренутак у претсобљу. Лиза уђе у салон, где је одјекивао глас и смех Паншинов;

он је причао некакву варошку сплетку Марији Дмитријевној и Гедеоновском, који су се већ били вратили из баште, па се и сам смејао ономе што је причао. Кад чу име Лаврецкога, Марија Дмитријевна се сва усплахири, побледе и пође му у сусрет.

— Добар дан, добар дан, драги мој cousin! — викну она отегнутим и готово плачним гласом; — како ми је мило што вас видим!

— Добар дан, моја добра кузина, — одговори Лаврецки, па јој пријатељски стеже пружену руку; — како сте?

— Седите, седите, драги мој Фјодоре Иванићу. Ах, како ми је мило! Допустите, пре свега, да вам претставим своју кћер Лизу...

— Ја сам се већ и сам претставио Лизавети Михаиловној, — прекиде је Лаврецки.

— Мсје Паншин... Сергије Петровић Гедеоновски... Та седите! Гледам вас и, богами, не могу да верујем својим очима! Како сте са здрављем?

— Као што видите: цветам. Па и ви, кузина, — само да вас не урекнем, нисте се променили за ових осам година.

— Кад помислим откад се нисмо видели, — рече Марија Дмитријевна замишљено. — Од куда сад долазите? Где сте оставили... то јест, хтедох рећи, — брзо до̀даде, — хтедох рећи, јесте ли на дуже времена дошли код нас?

— Долазим сад из Берлина, — одговори Лаврец-

ки, — и сутра већ одлазим у село, — вероватно на дуже време.

— Ви ћете, наравно, живети у Лаврикама?

— Не, нећу у Лаврикама; имам једно сеоце, око двадесет пет километара далеко одавде, па тамо идем.

— Је ли то оно сеоце што вам је остало од Глафире Петровне?

— Баш то.

— Забога, Фјодоре Иванићу! Ви у Лаврикама имате тако дивну кућу!

Лаврецки једва приметно набра обрве.

— Да... али у том сеоцету има кућица; а мени за сад ништа више не треба. То место је за мене сад најзгодније.

Марија Дмитријевна се опет толико збуни да се чак испрси и одмахну рукама. Паншин јој притече у помоћ и ступи у разговор с Лаврецким. Марија Дмитријевна се умири, наслони се на наслон од фотеље, па је само по кашто уметала по коју своју реч; али је при том тако жалостиво гледала у свога госта, тако је значајно уздисала, и тако тужно одмахивала главом да он напослетку не отрпе, већ је доста оштро упита: да ли је здрава?

— Здрава сам, хвала Богу, — одговори Марија Дмитријевна; — а зашто?

— Па тако, учинило ми се да вам није добро.

Марија Дмитријевна начини се достојанствена и унеколико увређена. „Ако је тако, — помисли она, —

„мени је потпуно свеједно: види се, брајко мој, да на тебе ништа не пријања; други би умро од туге, а ти си се још угојио". Марија Дмитријевна се није сама у себи цифрала; наглас је говорила финије.

Лаврецки доиста није личио на жртву зле судбине. Од његовог чисто руског лица, румених образа, великог белог чела, прилично дебелог носа и широких правилних усана просто је било степско здравље, крепка, дуготрајна снага. Конструкције је био снажне, — а светлоплава коса лепршала му се на глави као у младића. Једино се у његовим плавим очима, избуљеним и прилично непомичним, опажало нешто и као замишљеност и као замор, и глас му је звучао некако одвећ уједначено.

Паншин је међутим наставио разговор. Он наведе говор на израду шећера, о чему је недавно прочитао две француске брошуре, и са спокојном скромношћу поче излагати њихову садржину, не помињући их, уосталом, ни једном речју.

— Па то је Феђа! — зачу се одједном у суседној соби, иза полузатворених врата, глас Марфе Тимофејевне: — Феђа, доиста! — И старица брзо уђе у салон. Пре него што Лаврецки устаде са столице, она га већ загрли. — Покажи се, покажи, — рече она, одмичући се од његовог лица. — Е! како дивно изгледаш! Мало си остарио, а ниси ни мало поружњао, богами! Ама шта ми љубиш руке — пољуби ти мене, ако ти моји набрани образи нису гадни.

Дабоме, ниси питао о мени: шта, је ли жива тетка? А на мојим си се рукама родио, обешењаче један. Али, не мари ништа; куд ћеш се ти сећати мене! Само, паметно си урадио што си дошао. Шта, сестро слатка, — додаде она, обраћајући се Марији Дмитријевној; — јеси ли га угостила чиме?

— Мени ништа не треба, — рече Лаврецки брзо.

— Но, бар чаја да пијеш, брате слатки. Господе, Боже мој! Дошао Бог зна откуда, па ни шољу чаја му не дају. Лизо, иди, постарај се, али брже. Сећам се, још као мали био је страшан ждера, па и сад мора бити да воли добро појести.

— Моје поштовање, Марфа Тимофејевна, — рече Паншин, приближујући се са стране старици, и клањајући јој се дубоко.

— Извините ме, господине, — одговори Марфа Тимофејевна, — нисам вас спазила у својој радости. Сад личиш на своју матер, на голубицу, — настави она обраћајући се опет Лаврецком, — само ти је нос био очин, очин је и остао. Та хоћеш ли остати код нас дуже?

— Сутра путујем, тетка.

— Куда?

— У своје село Васиљевско.

— Сутра?

— Сутра.

— Па добро, сутра, — сутра. Нек ти Бог помогне, — ти најбоље знаш. Само гледај, дођи да се поздравиш. — Старица га потапша по образу. — Нисам

мислила да ћу те дочекати; не зато што сам се спремала да умрем; не — живећу ја можда још десет година: сви ми Пестови дуго живимо; твој покојни дед имао је обичај да нас зове двоживотни; него Бог те зна колико би се ти у иностранству забавио. Но, а сила си ти, сила; ваљда као и пре десет пудова једном руком дижеш? Твој покојни отац, ма колико да је био осион, добро је учинио што ти је узео Швајцарца; сећаш ли се како си се с њим песничао; то се зове гимнастика, како ли? — Али шта сам се ја ово раскокатала; само сам господину Паншину сметала да води расправу. А уосталом, боље да пијемо чај; па хајдемо на терасу, да га тамо пијемо; у нас је павлака мало боља него у вашим Лондонима и Паризима. Хајдемоте, хајдемоте, а ти, Феђуша, дај ми руку. О! ала ти је дебела! Богами, с тобом не може човек пасти.

Сви устадоше и одоше на терасу, изузевши Гедеоновског, који се крадом изгуби. За све време разговора Лаврецког с домаћицом, Паншином и Марфом Тимофејевном, он је седео у куту пажљиво мигајући очима и с детињим љубопитством напућивши усне: сад се журио да разнесе по вароши глас о новом госту.

*

Тога истог дана, у једанаест сати увече, ево шта се дешавало у кући госпође Калитине. Доле, на прагу салона, улучивши згодан тренутак, Владимир Николајевић се поздрављао с Лизом и говорио јој

држећи је за руку: „Ви знате ко ме привлачи овамо; ви знате зашто ја непрестано долазим у вашу кућу; нашто ту речи, кад је и тако све јасно". Лиза му ништа није одговарала, већ је, не смешећи се, малко издигнувши обрве и црвенећи, гледала у под, али није отимала своју руку; — а горе, у соби Марфе Тимофејевне, при светлости кандила, које је висило пред тамном старинском иконом, Лаврецки је седео у фотељи, налактивши се на колена и метнувши лице на руке. Старица, стојећи пред њим, ћутећи му је по кашто гладила косу. Више од сата провео је код ње пошто се поздравио с домаћицом; он скоро ништа није рекао својој давнашњој доброј пријатељици, нити га је она што питала... А шта се имало и говорити, о чему распитивати? Она је и тако све разумевала, она је и тако саосећала свему чиме је његово срце било испуњено.

VIII

Фјодор Иванович Лаврецки (морамо замолити читаоца да за неко време прекинемо нашу приповетку) водио је порекло од старинског племићког рода. Праотац породице Лаврецких доселио се за кнезовања Василија Мрачног из Пруске, па му је поклоњено двеста четврти земље у Бежецком Врху. Многи од његових потомака су били у разним службама, имали су под кнезовима и угледним људима удаљена војводства, али ни један од њих није се подигао изнад пехарника и није стекао знатно имање. Бога-

тији и угледнији од свих Лаврецких био је рођени прадед Фјодора Ивановића, Андреја, човек суров, дрзак, паметан и лукав. Још се и данас прича о његовој тврдоглавости, самовољи, о његовој помамној нарави, лудачкој дарежљивости и неутоливој грамзивости. Био је врло дебео и висока раста; црнпураст у лицу и ћосав, рђаво је изговарао р и изгледао дремован; али што је тише говорио, тим више су дрхтали сви око њега. Он је и жену набавио према себи. Буљава, јастребарског носа, округлог жутог лица, родом Циганка, напрасита и осветољубива, она ни у чему није уступала мужу, који је умало није убио и кога она није могла преживети, ма да се вечито с њим клала. Андрејин син Петар, Фјодоров деда, није лично на свога оца: то је био једноставан, степски спахија, прилично неразборит, дрекавац, неотесан, груб, али не пакостан, гостољубив и љубитељ паса. Био је прешао тридесет година кад је наследио од оца две хиљаде душа у одличном стању; али их је он убрзо пропердао, делом је продао своје имање, послугу размазио. Као бубашвабе, скупљали су се са свих страна позвати и непозвати, сићушни људи у његове простране, топле и нечисте дворе; сви су они јели што им падне шака док не буду сити, пили су док се не опију и одвлачили све што су могли, славећи и величајући љубазног домаћина; а домаћин, кад је био рђаво расположен, називао је своје госте готованима и протувама, а без њих му је било досадно. Жена Петра Андрејевића

била је смирена. Оженио се њом из суседне породице, по очеву избору и наредби; звала се Ана Павловна. Она се ни у шта није мешала, срдачно је примала госте и радо је сама одлазила у госте, ма да јој је, по њеним речима, била смрт пудерисати се. „Метну ти, причала је она у старости, метну ти филцану капу на главу, косу сву зачешљају увис, салом намажу, брашном поспу, гвоздене чиоде заденy, — после не можеш да је измијеш, а у госте се без пудера не сме. Нашли би се увређени; — мука!" — Она је волела извозити се на касачима, могла је играти карата од јутра до мрака, и увек би покривала руком на њено име записану малу добит, кад би муж пришао карташком столу; а сав свој мираз, сав новац предала му је да с њим располаже, не дајући јој рачуна. Родила је с њим два детета: сина Ивана, Фјодорова оца, и кћер Глафиру. Иван се није васпитавао код куће, већ код богате старе тетке, кнегињице Кубенске: она га је одредила за свог наследника (без тога јој га отац не би дао), одевала га је као лутку, узимала му је сваковрсне учитеље, дала му је домаћег учитеља, Француза, бившег опата, ученика Жан Жак-Русоа, неког m-r Courtin de Vaucelles, окретног и финог смутљивца, — праву, како је она говорила, fine fleur емиграције, — и свршила тим што се од својих скоро 70 година удала за тога „фин-флера"; пренела је на њега све своје имање и ускоро по том, нарумењена, намирисана амбром à la Richelieu, окружена Арапчићима, тан-

коногим кучићима и брбљивим папагајима, умрла је на свиленом кривом диванчићу из времена Луја XV, с емаљираном бурмутицом израде Петито у рукама, — и умрла је напуштена од мужа: подмукли господин Куртен више је волео да се удаљи у Париз с парама. Иван је био узео тек двадесету годину кад га је задесио тај неочекивани удар (ми говоримо о кнегињичиној удаји, не о њеној смрти); он није хтео остати у теткиној кући, где се из богатог наследника неочекивано претворио у готована; у Петрограду се друштво у ком је одрастао пред њим затворило; према државној служби од најнижих чинова, тешкој и неугледној, осећао је одвратност (све се то догађало у самом почетку владавине цара Александра); — морао је, хтео не хтео, вратити се у село, оцу. Његово рођено гнездо учинило му се прљаво, бедно, ништавно; усамљеност и мрак степског животарења на сваком кораку га је вређала; досада га је јела; зато су и на њега сви у кући сем матере непријатељски гледали. Оцу се нису свиђале његове престоничке навике, његови фракови, жабо, књиге, његова флаута, његова чистоћа, према којој је он осећао гађење; он се стално жалио и гунђао на сина. — „Све му овде није по вољи, говорио је он: за столом закера, не једе, не може да поднесе задах послуге, збуни се кад види пијаног, пред њим не смеш ни тући, у службу неће да иде: слаб је кобајаги; пих, како је нежан! А све је то отуда што му је пуна глава Волтера". Старац није особито волео

Волтера, а поред њега ни „безверца" Дидероа, ма да ни једног реда из њихових дела није био прочитао: читати није био његов посао. Петар Андрејевић се није варао: доиста, и Дидеро и Волтер су били у глави његовог сина, и не само они, већ и Русо и Рејнал, и Хелвеције, и многи други слични њима писци били су у његовој глави, — али само у глави. Бивши наставник Ивана Петровића, опат у оставци и енциклопедист, уживао је у томе што је улио у свога васпитаника сву премудрост осамнаестог века, и он је ишао пун ње; она је боравила у њему, не смешавши се с његовом крвљу, не проникнувши му у душу, не поставши чврсто уверење. А зар се и могло тражити уверење од младића пре педесет година, кад ми још и сад нисмо дорасли до њега? Ивана Петровића су се снебивали и посетиоци очеве куће: он се њих гнушао, они су се њега бојали; а са сестром Глафиром, која је била дванаест година старија од њега, он се није могао никако сложити. Та Глафира била је чудно створење: ружна, грбава, мршава, широко отворених строгих очију и стиснутих танких усана, она је лицем, гласом, рогобатним брзим покретима потсећала на своју бабу, Циганку, Андрејину жену. Енергична, властољубива, она није хтела ни да чује за удадбу. Повратак Ивана Петровића није јој био по вољи; док га је кнегињица Кубенска држала код себе, она се надала добити бар половину очева имања: она је и по тврдичлуку испала на бабу. Сем тога, Глафира је завидела брату: он

је био тако образован, тако је добро говорио француски с париским изговором, а она је једва умела рећи: „бонжур”, и „коман ву порте ву?” Истина, њени родитељи уопште нису француски разумевали, — али од тога њој није било лакше. Иван Петровић није знао куд да се дене од чамотиње и досаде; провео је непрекидно годину дана у селу, па и то му се учинило као десет година. Само с матером својом он би се разгалио, и по читаве сате би седео у њеним ниским собама, слушајући невино брбљање добре жене и једући слатко. Десило се да је међу собарицама Ане Павловне била једна врло лепа девојка, с ведрим, умиљатим очицама и финим цртама лица, по имену Малања, паметна и скромна. Она се од прве загледала у Ивана Петровића; и он је њу заволео: заволео је њен бојажљиви ход, стидљиве одговоре, тихи гласић, миран осмех; са сваким даном она му се чинила милија. И она се приљубила свом снагом своје душе, како се само руске девојке умеју приљубити, и предала му се. У спахиској сеоској кући никаква се тајна не може дуго одржати: скоро сви су сазнали о вези младога господина с Малањом; глас о тој вези дошао је најзад и до Петра Андрејевића. У другим приликама он вероватно не би обратио пажњу на таку ситницу; али он се одавно љутио на сина, па се обрадовао што му се дала прилика да постиди петроградског мудраца и кицоша. Подигла се галама, хука и бука: Малању су закључали у један собичак; Ивана Петровића позва-

ше пред оца. Ана Павловна и сама дотрча на вику. Она покуша да умилостиви мужа, али Петар Андрејевић није више ништа слушао. Као јастреб навали на сина; прекоревао га је за неморал, за безбожност, за притворство; овом приликом искали на њему сву злобу што се у њему била накупила против кнегињице Кубенске, обасу га увредљивим речима. Спочетка је Иван Петровић ћутао и прикупљао снагу, али кад отац науми да му прети постидном казном, тада он не отрпе. „Безверац Дидеро је опет на сцени; — помисли он, — е па пустићу њега нек ради, причекајте; ја ћу вас све задивити". И тада мирним, уједначеним гласом, ма да с унутрашњом дрхтавицом у свима удовима, Иван Петровић објави оцу да га он бадава кори због неморала; да је, иако не мисли правдати своју кривицу, ипак готов да је исправи, и тим радије што се осећа изнад свакик предрасуда, то јест готов је да се ожени Малањом. Изговоривши те речи, Иван Петровић је неоспорно постигао свој циљ: толико је запрепастио Петра Андрејевића да је овај разрогачио очи и за тренутак занемео; али се одмах тргао, и како је био у кожушчићу од веверичиног крзна и у плитким ципелама на босим ногама, полете песницама на Ивана Петровића, који се, као нарочито, тога дана био очешљао à la Titus и обукао нов енглески сив фрак, чизме с кићанкама и кицошке тесне панталоне од јеленске коже. Ана Павловна врисну што игда може и покри лице рукама, а њен син поче трчати кроз

целу кућу, искочи у двориште, појури у башту, кроз башту излете на пут, и све је бежао безобзирце, док најзад није више чуо тешки топот очевих корака и јаку испрекидану вику. . . — Стани, неваљалче! — викао је он, — стани, проклећу те! — Иван Петровић се сакри код суседног слободног сељака, а Петар Андрејевић се врати кући сав изнурен и ознојен, изјави, једва дишући од умора, да лишава сина благослова и наследства, нареди да се спале све његове лудачке књиге, и девојка Малања да се одмах протера у удаљено село. Нашли се добри људи, потражили Ивана Петровића, известили га о свему. Постиђен, бесан, закле се да ће се осветити оцу, и исте ноћи, причекавши сељачка кола на којим су возили Малању, оте је силом, одвезе се с њом у најближу варош и венча се с њом. Новцем га снабде сусед, вечито пијан бивши поморац врло добра срца, страшан љубитељ сваког, како је он говорио, племенитог догађаја. Сутрадан Иван Петровић написа заједљиво хладно и учтиво писмо Петру Андрејевићу, па оде у село, где је живео његов брат од тетке, Димитрије Пестов, са својом сестром, читаоцима већ познатом Марфом Тимофејевном. Он им исприча све, рече да намерава ићи у Петроград да тражи место и замоли их да бар за неко време приме код себе његову жену. При речи: жена — он горко заплака, па се, поред свег свога престоничког образовања и философије, понизно, као прави Рус, поклони својим рођацима до ногу и чак удари челом

о под. Пестови, људи жалостивни и добри, драге воље пристадоше на његову молбу; он је пробавио код њих неке три недеље, потајно очекујући одговор од оца; али одговор није дошао нити је могао доћи. Петар Андрејевић, дознавши да му се син венчао, леже у постељу и забрани да се пред њим помиње име Ивана Петровића; само је мати, кришом од мужа, узајмила од свештеника пет стотина рубаља у новчаницама и иконицу од његове жене; није му смела писати, али је поручила Ивану Петровићу по послатом мршавом сељаку, који је могао прећи за двадесет четири сата по шездесет километара, да се много не жалости, да ће дати Бог, па ће се све уредити и да ће се очев гнев преокренути у милост; да би и њој била милија друга снаха, али се види да је Богу било тако по вољи, а да она шаље Малањи Сергијевној свој родитељски благослов. Мршави сељак добије рубљу, замоли за допуштење да се види с новом госпођом, којој је он падао кум, пољуби је у руку, па отперја натраг.

А Иван Петровић отпутује у Петроград лака срца. Очекивала га је неизвесна будућност; можда му је претила сиротиња, али се растао с мрским сеоским животом, а најглавније је да није изневерио своје наставнике, стварно је „пустио у акцију" и на делу оправдао Русоа, Дидероа, и la Déclaration des droits de l'homme. Осећање извршене дужности, тријумфа, осећање поноса испуњавало му је душу; па и растанак с женом није га одвећ плашио; пре би се

уплашио кад би морао стално живети са женом. Тај је посао био учињен; требало је прихватити се других послова. У Петрограду, противно ономе што је и сам очекивао, имао је срећу: кнегињица Кубенска, — коју је мусје Куртен стигао да напусти, али која још није била стигла да умре, — да би ма чим загладила своју кривицу према нећаку, препоручила га је свима својим пријатељима, подарила му пет хиљада рубаља — скоро последњи свој новац — и сат Лепиковског с његовим монограмом у венцу амора. Није прошло ни три месеца а он је већ добио место при руској мисији у Лондону и навезао се на море с првом енглеском лађом (паробродима тада још ни трага није било). После неколико месеца добио је писмо од Пестова. Добри спахија честитао је Ивану Петровићу сина, који се родио у селу Покровском 20-ог августа 1807 године, и коме је наденуто име Фјодор, у част светог мученика Теодора Стратилата. Због велике слабости Малања Сергијевна дописала је само неколико реди; али тих неколико реди зачудили су Ивана Петровића: он није знао да је Марфа Тимофејевна научила писмености његову жену. Уосталом, Иван Петровић није се дуго подавао слатком узбуђењу родитељских осећања. Он се удварао једној од чувених тадашњих Фрина или Лајса (класична имена у то време су још цветала); Тилзитски мир тек што је био закључен и сви су журили да уживају, све се вртело у неком бесном вихору; црне очи вижљасте лепотице завртеле су и

њему главу. Новаца је имао врло мало; али је имао среће у картама, стварао је познанства, суделовао у свима забавама, једном речју пловио је на свима једрима.

IX

Старац Лаврецки дуго није могао опростити сину његову женидбу; да му је после пола године Иван Петровић дошао покорно и пао му пред ноге, он би му можда и опростио, пошто би га прво добро изгрдио куцнувши га штаком да би га застрашио; али Иван Петровић је живео у иностранству и, по свему судећи, није му то било ни на крај памети. — „Ћути! Не говори!" понављао је Петар Андрејевић кад год би жена покушала да га наговори на опроштај; „он, пас, треба довека да се моли Богу за мене што га нисам проклео; мој покојни отац би га својом руком убио, неваљалца, и добро би учинио." Ана Павловна би се при таквим страшним речима само крадом крстила. Што се тиче до жене Ивана Петровића, Петар Андрејевић спочетка није хтео ни чути за њу, па је чак, одговарајући на писмо Пестова, у ком је овај поменуо његову снаху, поручио му да он не зна ни за какву своју снаху, него да се законима забрањује држати одбегле девојке, што сматра за своју дужност да му напомене; али после, сазнавши да му се родио унук, омекша, нареди да се испод руке распита о здрављу материну и посла јој, опет као да није

од њега, мало новаца. Феђа још није био напунио годину дана кад се Ана Павловна смртно разболе. На неколико дана пред крај, већ не устајући из постеље, с бојажљивим сузама на очима које су се гасиле, изјави мужу пред свештеником да жели да се види и опрости се са снахом, благослови унука. Огорчени старац је умири и одмах посла свој екипаж по снаху, називајући је први пут Малања Сергијевна. Она дође са сином и с Марфом Тимофејевном, која је нипошто није хтела пустити саму, нити би дала да јој се учини нажао. Полумртва од страха уђе Малања Сергијевна у кабинет Петра Андрејевића. Дадиља је носила за њом Феђу. Петар Андрејевић је ћутећи погледа; она му приђе руци; њене дрхтаве усне се с муком саставише у безвучан пољубац.

— Но, новопечена племићко, — рећи ће он напослетку: — добар дан; хајдемо госпођи.

Он устаде и наже се над Феђу; дете се осмехну и пружи му своје бледе ручице. Старцу прекипе.

— Ах, — рече он, — сиротане! Измолио си опроштај оцу; нећу те оставити, птичићу.

Чим уђе у спаваћу собу Ане Павловне, Малања Сергијевна одмах клече поред врата. Ана Павловна је знаком позва к постељи, загрли је, благослови јој сина; затим, окренувши испијено страшном болешћу лице своме мужу, хтеде нешто да каже...

— Знам, знам шта хоћеш да молиш, — рече Пе-

тар Андрејевић; — не жалости се: она ће остати код нас, и Вањки ћу је ради опростити.

Ана Павловна с напором дохвати руку свога мужа па је принесе уснама. Тог истог вечера је умрла.

Петар Андрејевић одржа своју реч. Он извести сина да му на самртном часу његове матере, за љубав детета Фјодора, враћа свој благослов, а Малању Сергијевну оставља код себе у кући. Одвојили су јој две собе у међуспрату; он је претстави својим најцењенијим гостима, разроком бригадиру Скурјохину и његовој жени; поклони јој две девојке и једно слушче за трчкарање; Марфа Тимофејевна се с њом опрости; омрзла је Глафиру и за један дан се два, трипут посвађала с њом.

Сиротој жени је испрва било тешко и нелагодно; али је после огуглала и навикла на свог свекра. И он се на њу навикао, чак ју је заволео, ма да скоро никад није говорио с њом, ма да се и у самој његовој љубазности према њој примећивало неко нехотично потцењивање. Највише је Малања Сергијевна трпела од своје заове. Глафира је још за материна живота била успела мало по мало да узме у своје руке целу кућу: сви су јој се, почев од оца, покоравали; без њеног допуштења парче шећера се није смело издати; она би пре пристала да умре него да подели власт с другом домаћицом, — и то још каквом домаћицом! Братова женидба ју је љутила још више него Петра Андрејевића: предузела је да научи памети ту наметљивицу, и Малања Сер-

гијевна је од првог сата постала њена ропкиња. А и куд би се она могла борити са самовољном, надувеном Глафиром, она, безазлена, стално збуњена и уплашена, слабог здравља? Није прошао дан да јој Глафира не напомене њен ранији положај, да је не похвали због тога што се не заборавља. Малања Сергијевна би се радо помирила с тим напомињањима и похвалама, ма колико да су биле горке... али су јој Феђу одузели: то ју је убијало. Под изговором да она није кадра да се бави његовим васпитањем, њу готово нису ни пуштали до њега; Глафира се прихватила тог посла, дете је прешло потпуно под њену управу. Малања Сергијевна од туге је почела у својим писмима преклињати Ивана Петровића да се што пре врати; и сам Петар Андрејевић желео је да види свога сина; али је он непрестано само слао писма, захваљивао оцу због жене, због послатих му новаца, обећавао доћи убрзо, — и није долазио. 1812-та година га је најзад позвала из иностранства. Видевши се први пут после шестогодишњег растанка, отац и син су се загрлили и ни једном речју нису споменули раније сукобе; није им тада било до тога: сва Русија се подизала на непријатеље, и они су обадвојица осетили да им руска крв тече у жилама. Петар Андрејевић је о свом трошку обукао цео пук бораца. Али рат се свршио, опасност је прошла; Ивану Петровићу је опет постало досадно, опет га је повукло у даљину, у онај свет с којим је он срастао и где се осећао као у сво-

јој кући. Малања Сергијевна није га могла задржати; она је одвећ мало за њега значила. Чак се није испунила ни њена нада: и њен муж је нашао да је далеко приличније да повери Глафири васпитање Феђино. Сирота жена Ивана Петровића није издржала тај удар, није издржала поновни растанак: без роптања за неколико дана се угасила. Целог свог живота није се умела ничему противити, па се и с болешћу није борила. Већ није могла више говорити, већ су гробне сенке падале на њено лице, али су њене црте и даље изражавале стрпљиву недоумицу и сталну смирену благост; с истом немом покорношћу гледала је Глафиру, и као што је Ана Павловна на самртном одру пољубила руку Петра Андрејевића, тако је и она пољубила Глафирину руку, повераважући њој, Глафири, свога јединца сина. Тако је свршило свој земаљски пут тихо и добро створење, које је, Бог би знао зашто, ишчупано из родног тла, па одмах бачено, као ишчупано дрво, са жилама окренутим сунцу; оно је увело, пропало без трага и нико није туговао за њим. Пожалила је Малању Сергијевну њена собарица и још Петар Андрејевић. Старцу је недостајало њено немо присуство. „Опрости — збогом, моја безазлена!" прошапута он, клањајући јој се последњи пут у цркви. Он је плакао, бацајући прегршт земље у гроб.

Ни он није дуго живео после ње, не више од пет година. У зиму 1819-те године он је тихо умро у

Москви, куда се преселио с Глафиром и унуком и изјавио је жељу да га сахране поред Ане Павловне и „Малаше". Иван Петровић је био тада у Паризу ради свога задовољства; он је био поднео оставку на службу ускоро после 1815-те године. Дознавши за очеву смрт, одлучио се да се врати у Русију. Требало је мислити о управљању имањем, па и Феђи је, по Глафирином писму, било дванаест година, те је наступило време да се озбиљно позабави његовим васпитањем.

X

Иван Петровић се вратио у Русију као англоман. Кратко ошишана коса, уштиркан жабо, дугих скута реденгот жуто-зелене боје са мноштвом оковратника, кисео израз лица, нешто оштро и у исто време равнодушно у опхођењу, говор кроз зубе, укочено изненадно смејање, никад с осмехом, искључиво политички и политичко-економски разговор, страст према крвавим ростбифима — све је из њега просто одисало Великом Британијом; изгледао је сав као натопљен њеним духом. Али — чудна ствар! Претворивши се у англомана, Иван Петровић је у исто време постао патриота, бар је сам себе називао патриотом, мада је Русију слабо познавао, није се држао ни једне руске навике и руски се чудно изражавао: његов обичан говор, тром и мртав, сав је био шарен галицизмима; али чим се разговор тицао важних предмета, код Ивана Пе-

тровића су се јављали изрази као: „учинити нове огледе самоусрдности", „ово се не слаже са самом природом околности" итд. Иван Петровић је донео са собом неколико рукописних планова, који су се тицали устројства и унапређења државе; он је био врло незадовољан свим што је видео, — недостатак система нарочито је изазивао његову жучност. Саставши се са сестром, од прве јој је саопштио да намерава да уведе корените реформе, да ће у будуће ићи код њега по новом систему. Глафира Петровна ништа не одговори Ивану Петровићу, само стеже зубе и помисли: „а куда ћу ја?" — Уосталом, дошавши у село заједно са братом и братанцем, она се убрзо умирила. У кући су се доиста десиле неке промене: пришипетље и готовани су одмах били отерани; међу њима су страдале и две старице, једна слепа, друга узета, и још престарели мајор из времена битке код Олакова, кога су, због његове доиста необичне прождрљивости, хранили само црним хлебом и сочивом. Исто тако издата је наредба да се не примају ранији гости: све их је заменио један далеки сусед, некакав беличарасти, шкрофулави господин, врло лепо васпитан и врло глуп човек. Појави се нов намештај из Москве, бише уведене пљуваонице, звонца, умиваоници, доручак је друкчије служен; страна вина су прогнала вина и домаће ликере; послузи су сашивене нове ливреје; испод породичног грба је додато: „in recto virtus"... А у ствари Глафирина власт се није ни најмање

умањивала: сви издаци, куповине, као и раније, зависиле су од ње; собар који је добављен из Алзаса покушао је да се препире с њом — па је остао без места, иако га је господин штитио. Што се тиче економије и управљања имањима (Глафира Петровна је улазила и у те послове), и поред тога што је Иван Петровић изразио намеру да удахне нов живот у тај хаос, све је остало по старом, само је оброк сељацима по негде повећан, и кулук је постао тежи, и сељацима је забрањено да се обраћају непосредно Ивану Петровићу. Овај патриота много је презирао своје суграђане. Систем Ивана Петровића у пуној својој снази био је примењен само на Феђи: његово васпитање је доиста претрпело „корениту реформу": отац се искључиво бавио њим.

XI

До повратка Ивана Петровића из иностранства Феђа је био, као што је већ казано, у рукама Глафире Петровне. Није имао ни осам година кад му је мати умрла; он је није виђао сваки дан и страсно ју је заволео: успомена на њу, на њено мирно и бледо лице, на тужне погледе и бојажљиво миловање за увек су се запечатиле у његовом срцу; али он је нејасно разумевао њен положај у кући; он је осећао да између њега и ње има нека преграда коју она није смела нити је могла разрушити. Оца се плашио, а и сам Иван Петровић га никад није ми-

ловао; деда га је покашто гладио по главици и пуштао да му приђе руци, али га је звао и сматрао шашавком. После смрти Малање Сергијевне тетка га је коначно узела у своје руке. Феђа је се бојао, бојао се њених сјајних и продирних очију, њеног оштрог гласа; није смео на писнути пред њом; ако се само помакне на својој столици, а она већ шишти: „куда? седи с миром." Недељом, после службе, допуштано му је да се игра, тојест, давана му је дебела књига, тајанствена књига, спис неког Максимовића-Амбодика, под насловом: „Символи и емблеми". У тој књизи било је око хиљаду, често врло загонетних цртежа, с тако исто загонетним објашњењима на пет језика. Купидон с голим и пуначким телом играо је велику улогу у тим цртежима. На један од њих, под називом „Шафран и дуга", односило се објашњење: „дејство овога је велико"; према другом, које је претстављало „Чапљу што лети с љубичицом у устима", стојао је натпис: „Теби су они сви познати." — „Купидон и медвед који лиже своје мече" означавали су „Мало по мало." Феђа је разгледао те цртеже; сви су му били познати до најмањих појединости; неки, увек исти, нагонили су га да се замисли и узбуђивали су му машту; другог разоноћења није знао. Кад је дошло време да учи језике и музику, Глафира Петровна је погодила у бесцење стару девојку, Швеђанку са зечјим очима, која је натуцала француски и немачки, којекако свирала у фортепијано, а поврх свега је одлично

остављала у туршију краставце. У друштву те наставнице, тетке и старе собарице Васиљевне, провео је Феђа читаве четири године. Понекад седи он у куту са својим „Емблемима" — седи. . . седи. . . у ниској соби мирише на геранију, потмуло светли једна лојана свећа, попац цврчи једнолико, као да му је досадно, мали зидни сат ужурбано куца на зиду, миш кришом гребе и гризе у зиду, а три старе девојке, као Парке, ћутке и брзо мичу иглама, сенке од руку час беже, час чудно дрхте у полумраку, и чудне тако исто полумрачне мисли роје се у детињој глави. Нико не би рекао за Феђу да је интересантно дете: он је био прилично блед, али дебео, нехармоничне структуре и неокретан, — прави сељак, како је говорила Глафира Петровна; бледила би брзо нестало с његова лица, кад би га чешће пуштали на ваздух. Учио се прилично, ма да се често лењио; никад није плакао; али га је зато с времена на време обузимало дивље тврдоглавство; тада већ нико није могао с њим изаћи на крај. Феђа није волео никога од оних што су били око њега. . . Тешко срцу које није волело измалена!

Такав је био кад је дошао Иван Петровић, и он је, не губећи времена, предузео примењивати на њему свој систем. — „Ја од њега хоћу пре свега да начиним човека, un homme, — рече он Глафири Петровној: — и не само човека, већ Спартанца". Извршење своје намере Иван Петровић је почео тиме што је обукао сина у шкотско одело: дванаестого-

днињи дечко је почео ићи с голим листовима и петловим пером за качкетом; Швеђанку је заменио млад Швајцарац, који је изучио гимнастику до савршенства; музику, као занимање недостојно мушкарца, избацили су заувек; природне науке, међународно право, математика, столарски занат, по савету Жан-Жака Русоа, и хералдика, ради подржавања витешког духа, — ето чим се морао бавити будући „човек"; њега су будили у четири сата изјутра, одмах га преливали хладном водом и нагонили да трчи око високог стуба на врвци; јео је једаред дневно по једно јело, јахао, гађао из лука; сваком згодном приликом вежбао се, по угледу на свог родитеља, у чврстини воље и свако вече је уносио у нарочиту књигу резултат протеклог дана и своје утиске; а Иван Петровић, са своје стране, писао му је упутства на француском, у којима га је, називао mon fils и говорио му vous. На руском је Феђа говорио оцу „ти", али у његовом присуству није смео сести. „Систем" је збунио дечка, унео збрку у његову главу, пригњечио је; али је зато на његово здравље нов начин живота корисно деловао: спочетка је добио ватру, али се убрзо опоравио и постао јунак. Отац се поносио и звао га на свом чудном наречју: „син природе, мој производ." Кад је Феђа напунио шеснаесту годину, Иван Петровић је сматрао својом дужношћу да на време развије у њему презирање женског пола — и млади Спартанац, с бојажљивошћу у души, с првим длачицама на

уснама, пун сокова, снаге и крви, већ се трудио да се покаже равнодушан, хладан и груб.

Међутим време је пролазило и пролазило. Иван Петровић је већи део године проводио у Лаврикама (тако се звало његово главно породично имање), а зими се пресељавао у Москву сам, отседао у хотелу, марљиво посећивао клуб, држао беседе и развијао своје планове у салонима и више него икада показивао се као англоман, гунђало и државник. Али је настала 1815-та година и са собом донела много јада. Блиски познаници и пријатељи Ивана Петровића изложили су се тешким искушењима. Иван Петровић похита да се удаљи у село, па се затвори у својој кући. Прошла је још једна година и Иван Петровић је одједанпут онемоћао, ослабио, опао; здравље га је издало. Он, слободоуман човек — поче одлазити у цркву и приређивати молепствија; он, Европејац — стаде се парити у бањи, ручати у два сата, легати у девет, успављивати се уз брбљање старога слуге; он државник — спалио је све своје планове, сву преписку, дрхтао пред губернатором, улагивао се пред среским начелником; он, човек прекаљене воље — плакао је и жалио се кад би му искочио чир, кад би му давали тањир хладне супе. Глафира Петровна је опет завладала целом кућом; опет су почели долазити на задња врата кметови, прости сељаци „старој вештици”, како су је звали слуге. Промена на Ивану Петровићу јако је изненадила његовог сина; он је већ био

ушао у деветнаесту годину, и почео је размишљати и ослобађати се испод притиска руке која га је гњавила. Он је и раније примећивао несклад између очевих речи и дела, између његових широких либералних теорија и крутог, ситничарског деспотизма; али није очекивао такав нагли прелом. Остарели себичњак одједном се сав показа. Млади Лаврецки се спремао у Москву, да се припреми за универзитет кад се неочекивана, нова несрећа сруши на главу Ивана Петровића: он ослепе, и то ослепе безнадно, за један дан.

Не имајући поверења у знање руских лекара, поче тражити допуштење да иде у иностранство. Би одбијен. Тада он узе са собом сина, па је читаве три године тумарао по Русији, од једног лекара до другог, непрестано идући из вароши у варош и доводећи до очајања лекаре, сина, послугу, својом малодушношћу и нетрпљењем. Вратио се у Лаврике као права олупина, као плачљиво и размажено дете. Настали су тешки дани. Сви су се напатили од њега. Иван Петровић се умиривао само док је ручао; све остало време није давао мира ни себи ни другима. Молио се Богу, роптао на судбину, грдио самога себе, псовао политику, свој систем, грдио је све чим се некад хвалио и разметао, све што је некада истицао као углед сину; понављао је да ни у шта не верује и поново се молио Богу; није подносио ни једног тренутка да буде сам, и захтевао је од својих укућана да стално, дању и ноћу седе поред његове

фотеље и забављају га причањем, које је он сваки час прекидао узвицима: „све лажете, — каква глупост!"

Нарочито је извлачила Глафира Петровна; он никако није могао бити без ње — и она је до краја извршивала све прохтеве болесникове, ма да се по некад није одлучивала да му одговори, да не би звуком свога гласа издала како је гуши срџба. Тако се он вукао још две године и умро је првих дана месеца маја, кад је био изнесен на балкон на сунце. „Глаша, Глашка! буљона, буљона, стара буд. . ." — протепа његов узети језик, па не изговоривши до краја последњу реч, умуче за увек. Глафира Петровна, која тек што је била узела шољу буљона из руку дворецког, застаде, погледа брату у лице, полако, широко се прекрсти, па се удаљи ћутећи; па и син, који је такође ту био, ништа не рече, наслони се на ограду од балкона и дуго гледаше у башту, сву миришљаву и зелену, сву блиставу под зрацима пролећњег сунца. Њему је било двадесет три године; како су страшно, како неприметно брзо пролетеле те двадесет три године! . . . Живот се отварао пред њим.

XII

Сахранивши оца и поверивши тој истој непромењљивој Глафири Петровној управу над имањем и надзор над настојницима, млади Лаврецки оде у Москву, куд га је вукло његово тамно, али јако осе-

тање. Он је био свестан недостатака у своме образовању па је намеравао уколико је могућно да надокнади оно што је пропуштено. Последњих пет година он је много прочитао и видео што шта; много му се мисли врзло по глави; по неки професор би могао позавидети неким његовим знањима, али у исто време он није знао много што шта, што је сваком гимназисти давно и давно познато. Лаврецки је увиђао да није слободан; у дубини душе осећао се као особењак. Ружну шалу је одиграо англоман са својим сином: каприциозно васпитање је уродило својим плодом. Дуге године он се ћутећи обуздавао пред својим оцем; а кад га је најзад упознао, ствар је већ била свршена, навике се укорениле. Он се није умео понашати с људима: од своје двадесет три године, с неукротљивом жудњом за љубављу у стидљивом срцу, он још ни једној жени није погледао у очи. С његовом памећу, бистром и здравом, али унеколико тромом, уз његову склоност према тврдоглавству, размишљању и лењости, требало му је од ране младости да допадне у животни вртлог, а међутим је држан вештачки у усамљености... И сад, ево се зачарани круг прекинуо, а он је и даље стајао на истом месту, затворен и стиснут у самог себе. Смешно је било у његовим годинама навући студентску униформу; али се он није бојао потсмеха; његово спартанско васпитање бар је у томе ваљало што је развило у њему равнодушност према ономе шта други говоре, — и он је обукао без сне-

бивања студентску униформу. Ступио је у физичко-математички отсек. Здрав, румених образа, већ зараслих у браду, ћутљив, чинио је необичан утисак на своје другове; они нису могли ни помислити да се у том суровом мушкарцу, који је тачно долазио на предавања у широким, сељачким саоницама са два коња, крило скоро дете. Он им се чинио као неки необичан педант; он им није био потребан, нити су га тражили, он се клонио њих. За прве две године проведене на универзитету спријатељио се само с једним студентом који му је давао часове латинскога језика. Тај студент, по имену Михаљевић, ентузиаст и стихотворац, искрено је заволео Лаврецкога и сасвим случајно је постао узрок важне промене у његовој судбини.

Једаред, у позоришту (Мочалов је тада био на врхунцу своје славе, и Лаврецки није пропуштао ни једне претставе), спази он у ложи бел-етажа једну девојку, — и ма да ни једна жена није пролазила поред његове суморне фигуре не учинивши да му задрхти срце, оно никад није тако јако закуцало. Налактивши се на кадифу ложе, девојка се није мицала; осетљив, млад живот био је из сваке црте њеног црнпурастог, округлог, љупког лица; фини ум опажао се у њеним дивним очима, које су пажљиво и меко гледале испод танких обрва, у брзом осмеху изразитих усана, у самом положају њене главе, руку, врата; била је обучена прекрасно. Поред ње је седела смежурана и жута жена од својих 45 го-

дина, деколтована, у црној токи, с безубим осмехом на усиљено забринутом и безизразном лицу, а у дубини ложе видео се старији човек, у широком реденготу и с високом криватом, с изразом тупог достојанства, с некаквом ласкавом подозривошћу у ситним очицама, с офарбаним брковима и бакенбардима, незнатним огромним челом и изгужваним образима, по свима знацима бивши ђенерал. Лаврецки није скидао погледа с девојке која га је запањила; одједном се врата на ложи отворише и уђе Михаљевић. Појава тога човека, скоро јединог познаника у целој Москви, појава његова у друштву јединствене девојке, која је привукла сву његову пажњу, учинила се Лаврецком значајном и чудном. Гледајући и даље у ложу, он опази да су се сви који су били у њој понашали према Михаљевићу као према давнашњем пријатељу. Претстава на позорници није више занимала Лаврецког; ни сам Мочалов није чинио на њега уобичајени утисак, иако је то вече био изванредно добар. На једном врло патетичном месту Лаврецки и нехотице погледа у своју лепотицу: она се била сва нагла напред, сва се била зајапурила; под његовим упорним погледом њене се очи, устремљене на позорницу, лагано окретоше и зауставише на њему... Сву ноћ су му се привиђале те очи. Најзад се провали вештачки подигнута брана: он је и дрхтао и горео, па је одмах сутрадан отишао Михаљевићу. Од њега је дознао да се та лепотица зове Варвара Павловна Коробјина; да су

старац и старица што су седели с њом у ложи њен отац и мати, и да се он сам, Михаљевић, упознао с њима годину дана пре тога, док је становао у подмосковском крају, на „кондицији” код графа Н. О Варвари Павловној ентузиаст је говорио с највећом похвалом.

— То је, брате мој, — узвикнуо је он са својственом му ватреношћу у мелодичном гласу, — та девојка је необично, генијално створење, уметница у правом смислу речи, а при том необично добра. Видевши из запиткивања Лаврецког какав је утисак на њега учинила Варвара Павловна, он му сам понуди да га упозна с њом, додавши да га они рачунају као свога; да ђенерал није ни мало охол, а мати је тако глупа, само што не блеји. Лаврецки поцрвене, промрмља нешто неразговетно, па побеже. Читавих пет дана борио се он са својом бојажљивошћу; шестога дана млади спартанац обуче потпуно нов мундир, па се стави на расположење Михаљевићу, који се, будући свој човек, ограничи на то да се очешља, — па оба одоше Коробјиним.

XIII

Отац Варваре Павловне, Павле Петровић Коробјин, ђенералмајор у оставци, сав свој век провео је у Петрограду у служби; у младости је био чувен као окретан играч и одличан трупни официр; био је, због свог сиромаштва, ађутант код два три неугледна ђенерала, оженио се кћерју једнога од њих,

добивши двадесет пет хиљада мираза; до танчина је упознао сву премудрост учења и смотри; вукао је, вукао као сивоња и најзад, после неких двадесет година, добио ђенералски чин и команду пуком. Ту би требало да се одмори и не журећи учврсти своје благостање; он је на то и рачунао, али је малко неопрезно почео ствар: био је измислио ново средство за рад с државним парама, — средство се показало одлично, али се он у незгодно време показао тврдица: против њега се поднесе достава: избије више него непријатна, избије гадна афера. Како тако, тек генерал се отресе те афере, али му се каријера пресече: би му саветовано да поднесе оставку. Око две године мувао се још у Петрограду, надајући се неће ли набасати на неку топлу цивилну службу; али на службу није набасао; кћи му изашла из института, расходи се повећавали са сваким даном... Стегнувши срце, реши се да се пресели у Москву, где је све јефтиније, најми у Старој Коњушеној мајушну, ниску кућу са грбом на крову и поче живети као московски ђенерал у пензији, трошећи по две хиљаде седам стотина рубаља годишње. Москва је гостољубива варош, радо прима и зване и незване, а ђенерале поготову. Гломазна, али без војничког држања, фигура Павла Петровића убрзо се поче појављивати у најбољим московским салонима. Његов ћелави потиљак, с чуперцима офарбане косе и умашћеном лентом ордена свете Ане о врату боје гавргановог крила, постао

је добро познат свима мрзовољним и бледим младићима, који су се суморно врзмала за време окретних игара око карташких столова. Павле Петровић се умео снаћи у друштву; говорио је мало, али, по старој навици, кроз нос, — наравно, не с лицима виших чинова; опрезно је играо карата, код куће је јео умерено, а у гостима за шесторицу. О жени његовој нема се скоро шта казати: име јој је било Калиопа Карловна; лево око јој је сузило, због чега је Калиопа Карловна (поред тога она је била немачког порекла) саму себе сматрала за остељиву жену; она се стално нечега бојала, као да није доједала, и носила је узане кадифене хаљине, току и тамне шупље бразлетне. Јединици Павла Петровића и Калиопе Карловне, Варвари Павловној, тек што је била прошла седамнаеста година, кад је изашла из ....ског института, где је сматрана ако не за прву лепотицу, а оно зацело за најпаметнију и најмузикалнију, и где је добила царичине инициале као награду; још није била напунила деветнаест година кад ју је Лаврецки први пут видео.

XIV

Ноге су клецале Спартанцу кад га је Михаљевић увео у доста рђаво намештен салон Коробјинових и претставио домаћинима. Али га је страх брзо оставио: свима Русима урођена доброћудност код ђенерала се удвајала због нарочите предусретљивости коју имају сви малко упрљани људи; генера-

лица се некако убрзо изгуби; а што се тиче Варваре Павловне, она је била тако спокојна и тако самоуверено љубазна да се сваки у њеном присуству осећао као да је код своје куће; при том, из целог њеног бајног тела, из насмејаних очију, из још незаобљених рамена и бледоружичастих руку, из лаког а у исто време као уморног хода, из самог звука њенога гласа, отегнутог, слатког, — била је као мирис, неодређена драж, меко, још стидљиво мажење, нешто што се тешко може исказати речима, али што је дирало и узбуђивало, — и, наравно, није побуђивало страх. Лаврецки наведе говор на позориште, на јучерашњу претставу; она одмах сама поче говорити о Мочалову и није се ограничила само на усклике и уздахе, већ је рекла неколико тачних и женских оштроумних примедаба о игри. Михаљевић помену музику; она без цифрања седе за фортепиано и лепо отсвира неколико Шопенових мазурки, које су тада биле тек почеле улазити у моду. Дође време ручку; Лаврецки хтеде да иде, али га они задржаше; за ручком га је ђенерал угостио добрим лафитом, по који је ђенералов лакеј ишао код Депре-а, узевши кола. Доцкан ноћу Лаврецки се вратио кући и дуго је седео у оделу и затворивши очи руком, сав очаран. Чинило му се да тек сад разуме ради чега вреди живети; сви његови планови, намере, сва та бесмислица и прашина одједном су ишчезли; сва се његова душа слила у једно осећање, у једну жељу, у жељу среће, освајања, љубави,

слатке женске љубави. Од тога дана је често почео ићи код Коробјинових. После пола године он изјави љубав Варвари Павловној и запроси је. Његова понуда је била примљена; ђенерал је већ одавно, мал' те не уочи прве посете Лаврецког, питао Михаљевића колико Лаврецки има душа; па и Варвари Павловној, која је за све време удварања младога човека, па чак и у самом тренутку изјаве љубави, сачувала обичну мирноћу и ведрину душе, и самој Варвари Павловној било је добро познато да је њен просилац богат; а Калиопа Карловна је помислила: meine Tochter macht eine schöne Partie — и купила себи нову току.

XV

И тако, његова је понуда била примљена, али под неким погодбама. Прво, Лаврецки је морао одмах напустити универзитет: ко се још удаје за студента, а и каква је то чудна мисао — да спахија, богаташ, од својих двадесет шест година учи као ђак. Друго, Варвара Павловна се примила да наручи и покупује спрему, чак и да изабере младожењине дарове. Она је имала много практичног смисла, много укуса и врло много љубави према конфору, много вештине да прибави себи тај конфор. Та вештина је необично много изненадила Лаврецког када је, одмах после свадбе, са женом отпутовао у Лаврике у удобном фијакеру који је она купила. Како је о свему што је било око њега Варвара Пав-

ловна промислила, како је све унапред погодила, узела у обзир! Какви су се дивни путнички несесери појавили у разним удобним кутићима, какви прекрасни тоалетни орманчићи и ибрици за кафу, и како је љупко Варвара Павловна сама кувала изјутра кафу! Уосталом, Лаврецком није тада било до посматрања: он је благовао, био пијан од среће; он јој се предавао као дете... Он је био невин као дете, тај млади Алкид. Није узалуд избијала драж из целог бића његове младе жене; није она узалуд обећавала тајну дивоту неслућених уживања; она је давала више него што је обећавала. Дошавши у Лаврике, у јеку лета, нашла је кућу прљаву и мрачну, послугу смешну и стару, али није сматрала за потребно да то наговести мужу. Да је она мислила да се настани у Лаврикама, она би све у њима променила, почињући, разуме се, од куће; али јој ни једног тренутка није падало напамет да остане ту у степи иза божјих леђа; она је живела у њој као у шатору, подносећи мирно све неудобности и весело се шалећи на њихов рачун. Марфа Тимофејевна је дошла да се види са својим васпитаником; она се јако свидела Варвари Павловној, али Варвара Павловна њој није. Ни с Глафиром Петровном нова домаћица се није могла сложити; она би је оставила на миру, али старом Коробјину пало на ум да се умеша у зетове послове; управљати имањем тако блиског рођака, говорио је он, није срамота чак ни ђенералу. Може се сматрати да Павле Петровић не

би био с раскида да се бави имањем и сасвим туђег му човека. Варвара Павловна је извела напад врло вешто: не истрчавајући, правећи се сва задубљена у блаженство меденог месеца, у тихи сеоски живот, у музику и читање, она је мало по мало довела Глафиру дотле да је ова једно јутро утрчала као помамна у кабинет Лаврецкога па, бацивши свежањ кључева на сто, изјавила да више нема снаге да се занима домаћинством и неће да остане у селу. Лаврецки, раније припремљен као што треба, одмах пристаде да она иде. Томе се Глафира Петровна није надала. „Добро, — рече она, а очи јој потамнеше, — ја видим да сам овде сувишна! Знам ко ме гони одавде, из мог рођеног гнезда. Само памти моје речи, братанче: ни ти нећеш нигде савити гнездо, целога века ћеш се потуцати, то ти је моје завештање." Истога дана она се уклони у своје сеоце, а после недељу дана стиже Коробјин и с пријатном меланхолијом у очима и покретима прими управу имањем у своје руке.

У септембру Варвара Павловна одвуче свога мужа у Петроград. Две зиме је провела у Петрограду (преко лета су били у Царском Селу) у дивном, светлом, фином намештеном стану; много су склопили познанстава у средњим па чак и вишим круговима друштва, много су посећивали и примали код себе, приређивали врло дивна посела, музикална и с играњем. Варвара Павловна је привлачила госте као пламен лептире. Фјодору Иванићу није се мно-

го свиђао тај распуснички живот. Жена му је саветовала да ступи у службу; он, као и отац му, а и по својим схватањима, није хтео служити, али за љубав Варвари Павловној остао је у Петрограду. Уосталом, он је убрзо увидео да му нико не смета да буде сам, да нема узалуд најмирнији и најудобнији кабинет у целом Петрограду, да је брижљива жена готова чак и помоћи му да живи усамљено, — и отада је пошло све не може бити лепше. Он се опет почео занимати својим образовањем, по његовом мишљењу непотпуном, опет је почео читати, чак је предузео учење енглеског језика. Необично је било видети његову снажну прилику широких рамена вечито нагнуту над писаћим столом, његово пуно, космато, румено лице, до пола скривено листовима речника или свеске. Свако јутро је проводио за послом, ручао је одлично (Варвара Павловна је била ретка домаћица), а увече је ступао у бајни, мирисни, сјајни свет, пун младих, веселих лица, — а средиште тога света била је марљива домаћица, његова жена. Она га је обрадовала рођењем сина, али је сироти малишан живео мало, умро је у пролеће, а у лето, по лекарском савету, Лаврецки је одвео жену у иностранство, на бању. Разоноћење јој је било потребно после такве несреће, а и здрављу јој је била потребна клима. Лето и јесен су провели у Немачкој и Швајцарској, а зими су, као што се и могло очекивати, отпутовали у Париз. У Паризу се Варвара Павловна расцветала као ружа

и, исто тако брзо и вешто као у Петрограду, умела је да свије себи гнездашце. Нашла је врло сладак стан, у једној од мирних, али помодних париских улица; мужу је сашила такав шлафрок какав он још никад није правио, поручила је кицошку служавку, одличну куварицу, окретног лакеја; набавила је прекрасна кола, диван пијанино. Није прошло ни недељу дана а она је већ ишла по улици, носила шал, отварала сунцобран и навлачила рукавице ништа горе него најчистокрвнија Парижанка. И познаника је брзо стекла. Спочетка су јој долазили само Руси, затим су се стали појављивати Французи, врло љубазни, уљудни, нежењени, с дивним манирима, са звучним презименима; сви су говорили брзо и много, неусиљено се клањали, љубазно жмирили; бели зуби су блистали у свих под ружичастим уснама, — а како су се умели смешити! Сваки је од њих доводио своје пријатеље, и la belle madame de Lavretzki постала је позната од chaussée d'Antin до Rue de Lille. У то време (ово се дешавало 1836 год.) још се није било размножило племе фељтониста и хроничара, који сад гамижу свуда као мрави у разривеном мравињаку; али још тада се појављивао у салону Варваре Павловне неки m-r Jules, неугледне спољашности господин, скандалозне репутације, дрзак и низак, као сви дуелисти и префригани људи. Тај m-r Jules био је врло мрзак Варвари Павловној, али га је она примала зато што је он пискарао у разним новинама и непрестано је помињао, назива-

јући је час m-me de L . . . tzki, час m-me de *** cette grande dame russe si distinguée, qui demeure rue de P. . .; причао је целоме свету, то јест неколиким стотинама претплатника, којима није било ништа стало до m-me de L . . . tzki, како је та дама по својој памети права Францускиња (une vraie Française par l'esprit) — веће похвале од тога Французи немају — мила и љубазна; како је она необично музикална и како дивно игра валцер (Варвара Павловна је доиста тако играла валцер да је вукла сва срца крајевима своје лаке, лепршаве хаљине. . .), једном речју разносио је о њој глас по свету, — а то је, ма шта рекли, пријатно. Девојка Марс већ је била сишла с позорнице, а девојка Рашел још се није била појавила; при свем том Варвара Павловна је усрдно посећивала позоришта. Она се усхићавала италијанском музиком и смејала се развалинама Одре, уљудно је зевала у Француској комедији и плакала при игри г-ђе Дорвал у каквој ултра-романтичној мелодрами; а што је главно, Лист је код ње свирао два пута и био тако мио, тако једноставан, дивота! У таким пријатним осећањима прошла је зима, а при крају њеном Варвара Павловна је била чак престављена у двору. Фјодору Иванићу и самом није било досадно, ма да му је живот по некад био тежак, — тежак зато што је празан. Он је читао новине, слушао предавања на Sorbonne и Collège de France, пратио је дебате у скупштини, почео је преводити дело једног познатог научника о на-

вођњавању. „Ја не губим време", мислио је он: „све је то корисно; али пре идуће зиме морам се свакако вратити у Русију и прихватити се посла." Тешко је рећи да ли му је било јасно у чему је управо био тај посао и Бог зна да ли би му пошло за руком да се врати у Русију пре зиме; — јер за сада је путовао са женом у Баден-Баден. Један изненадан случај је покварио све његове планове.

XVI

Ушавши једаред у кабинет Варваре Павловне кад она није била код куће, Лаврецки спази, на патосу, малу, брижљиво савијену хартију. Он је махинално подиже, махинално развн и прочита ово, написано на француском језику:

„Мили анђеле Бетси! (Никако не могу да те зовем Barbe или Варвара — Varvara). Узалуд сам те чекао на углу булевара; дођи сутра у један и по у наш станић. Твој добри дебељко (ton gros bonhomme de mari) у то време се обично загњури у своје књиге; ми ћемо опет отпевати ону песмицу вашега песника Пускина (de votre poète Puskine), коју си ме научила: Стари муж, грозни муж! — Хиљаду пољубаца твојим ручицама и ножицама. Чекам те.

Ернест."

Лаврецки одмах не схвати шта је прочитао; прочита по други пут — и у глави му се поче вртети, под му се поче љуљати испод ногу као полуга лађе за

време таласа. Он и узвикну, и загуши се, и заплака у истом тренутку.

Он се избезуми. Он је тако слепо поверење имао у своју жену; никад није могао ни помислити на превару, неверство. Тај Ернест, тај љубавник његове жене, био је беличаст лепушкаст младић од своје двадесет и три године, прћаста носа и танких брчића, скоро најбезначајнији од свих њених познаника. Прошло је неколико минута, прошло је пола сата; Лаврецки је непрестано стајао, стежући кобно писамце у руци и гледајући бесмислено у под; кроз некакав таман вихор привиђала му се бледа лица; срце му је замирало од бола; чинило му се да пада, пада, пада... и нигде краја није било. Познат, лак шум свилене хаљине изведе га из те укочености; Варвара Павловна, под шеширом и шалом, журно се враћала из шетње. Лаврецки сав задрхта и полете напоље; осетио је да је у томе тренутку био кадар да је искида, на мртво име испребија, по сељачки, да је удави својим рукама. Запрепашћена Варвара Павловна хтеде да га заустави; он је имао снаге само да прошапће: Бетси, — па истрча из куће.

Лаврецки узе кола и нареди да га возе ван вароши. Сав остатак дана и сву ноћ до самог јутра лутао је, непрестано се заустављајући и пљескајући рукама: час је био ван себе, час му је било скоро смешно, чак се скоро радовао. Ујутру је озебао, па уђе у прљаву крчму ван вароши, затражи собу и седе

на столицу пред прозором. Обузе га грчевито зевање. Једва се држао на ногама, тело му је онемоћало, — а он није ни осећао умора, — али је умор ипак чинио своје: он је седео, гледао и ништа није разумевао; није разумевао шта се то с њим десило, зашто се обрео сам, с утрнулим удовима, с горчином у устима, с каменом на грудима, у празној, непознатој соби; није разумевао шта је натерало њу, Варју, да се преда том Французу, и како је она могла, знајући да је неверна, бити као и пре спокојна, као и пре љубазна и поверљива с њим! „Ништа не разумем!" шаптале су његове сасушене усне. „Ко ми може сад јамчити да у Петрограду"... И он није довршивао питање и опет је зевао, дрхтећи и јежећи се целим телом. Светле и мрачне успомене подједнако су га узнемиравале; одједном му паде на памет да је она ових дана пред њим и Ернестом села за фортепјано и отпевала: „Стари муж, грозни муж!" Сети се израза њеног лица, чудног сјаја очију и руменила на образима, — па устаде од стола, хтеде да иде и каже им: „Није требало да се шалите са мном; мој прадед је сељаке за ребра вешао, а мој дед је и сам био сељак" — па да их обоје убије. Час му се чинило да је све то што се с њим дешава сан, па чак није ни сан, већ онако, нека бесмислица: да треба само да се прене и обазре... Он се обазре, па као што јастреб забада канџе у ухваћену птицу, тако се туга све дубље и дубље урезивала у његово срце. Као врхунац свега, Лаврецки се за неко-

лико месеци надао постати отац... Прошлост, будућност, сав живот био му је затрован. Најзад се врати у Париз, отседе у хотелу и посла Варвари Павловној цедуљу г-на Ернеста с овим писмом:

„Приложена цедуља ће вам све објаснити. Узгред да вам кажем да вас нисам могао познати: ви, увек тако пажљива, испуштате тако важне хартије". (Ту фразу је јадни Лаврецки спремао и чувао неколико сати). „Ја вас више не могу видети; рачунам да и ви не треба да желите састанка са мном. Одређујем вам 15.000 франака годишње; више вам не могу дати. Шаљите своју адресу у моју сеоску канцеларију. Радите што хоћете; живите где хоћете. Желим вам среће. Одговор није потребан."

Лаврецки је написао жени да му не треба њен одговор... али је очекивао одговор, чезнуо за одговором, за објашњењем тога неразумљивог, непојамног поступка. Варвара Павловна му истог дана посла велико писмо на француском. Оно га је докусурило; и последњих његових колебања нестаде, — и би га стид што још има колебања. Варвара Павловна се није правдала: само је желела да се види с њим, преклињући га да је не осуђује неповратно. Писмо је било хладно и усиљено, ма да су се овде онде виделе мрље од суза. Лаврецки се горко осмехну и поручи по посланом човеку да је све врло добро. После три дана већ га није било у Паризу; али није отпутовао у Русију, већ у Италију. Ни сам није знао

зашто је изабрао баш Италију; њему је у ствари било свеједно куда ће путовати — само не кући. Он посла наредбу своме управнику имања о жениној пензији, наређујући му у исто време да сместа предузме од ђенерала Коробјина све послове на имању, не чекајући предаје рачуна, и да предузме све што треба за одлазак његове преузвишености из Лаврика; живо замисли забуну, узалудну надувеност ђенерала кад га буду изгонили па, уза сву своју тугу, осети неко пакосно задовољство. У исто време замоли у писму Глафиру Петровну да се врати у Лаврике и посла на њено име пуномоћ. Глафира Петровна се није вратила у Лаврике, већ је штампала у новинама да поништава пуномоћ, што је било потпуно сувишно. Кријући се у једној омањој италијанској варошици, Лаврецки још дуго није могао да се уздржи да не води рачуна о жени. Из новина је сазнао да је она из Париза отпутовала у Баден — Баден као што је и намеравала: њено име убрзо се појавило у чланчићу који је потписао онај исти мсје Жил. У том чланчићу, кроз обичну шаљивост, пробијало је неко пријатељско сажаљење; Фјодору Иванићу се згадило у души читајући тај чланчић. Затим је дознао да му се родила кћи; после два месеца добио је од управника извештај да је Варвара Павловна изузела прву трећину своје плате. После су се почели проносити све ружнији и ружнији гласови; најзад, с великом галамом прошла је кроз све листове трагикомична прича, у којој је његова же-

на одиграла незавидну улогу. Све је било свршено: Варвара Павловна је постала „знаменитост".

Лаврецки је престао водити рачуна о њој; али није тако брзо могао изаћи са самим собом. Понекад га је обузимала така чежња за женом да му се чинило да би све дао, чак можда... и опростио јој, само кад би могао опет чути њен љупки глас, осетити опет њену руку у својој. Ипак време није узалуд пролазило. Он није био рођен за патње; његова здрава природа је чинила своје. Много што шта постало му је јасно; и сам удар који га је задесио није му се више чинио непредвиђен; разумео је своју жену; — блиског човека тек тада и разумеш потпуно кад се с њим растанеш. Опет се могао занимати, радити, иако не више с пређашњим полетом; скептицизам, припремљен животним искуством, образовањем, коначно му је обузео душу. Постаде врло равнодушан према свему. Прошле су четири године и он се осети снажан да се врати у отаџбину, да се види са својима. Не задржавајући се ни у Петрограду ни у Москви, стиже у варош О..., где смо се растали с њим и куда сад молимо пажљивог читаоца да се врати заједно с нама.

XVII

Сутрадан, после дана који смо описали, између девет и десет сати Лаврецки се пењао уз степенице Калитинове куће. На сусрет му је ишла Лиза, у шеширу и рукавицама.

— Куда ви? — упита је он.

— На службу. Данас је недеља.

— А зар ви идете на службу?

Лиза ћутећи погледа у њега зачуђено.

— Извините, молим вас, — рече Лаврецки, — ја... ја нисам то хтео рећи, дошао сам да се поздравим с вама, за један сат путујем у село.

— А то није одавде далеко? — упита Лиза.

— Око двадесет пет километара.

На прагу се појави Леночка у пратњи собарице.

— Немојте да нас заборавите, — рече Лиза па сиђе низ степенице.

— И ви немојте мене заборавити. Него чујте, — додаде он: — ви идете у цркву: помолите се Богу узгред и за мене.

Лиза се заустави и окрете му се.

— Кад желите, — рече она гледајући му право у лице, — помолићу се и за вас. Хајдемо, Леночка!

У салону Лаврецки застаде саму Марију Дмитријевну. Она је мирисала на колоњску воду и ментол. Њу је, по њеним речима, болела глава, и ноћ је провела немирно. Она га прими са својом обичном уморном љубазношћу, па се мало по мало разговори.

— Зар не, — упита га она, — како је Владимир Николајевић пријатан младић!

— Који то Владимир Николајевић?

— Па Паншин, онај што је синоћ био овде. Ви сте му се страшно допали; рећи ћу вам у

поверењу, mon cher cousin, он је просто изгубио памет за мојом Лизом. Па шта? Он је од добре фамилије, има фину службу, паметан је, па је и камерјункер, и ако то буде Божја воља... што се мене тиче као матере, мени ће бити врло мило. Одговорност је, наравно, врло велика; наравно, од родитеља зависи срећа деце, па и то да кажем: до сада, како било да било, све сам ја свуда овако сама: и васпитавала децу, и учила их, све ја... ја сам и сада мамзел код г-ђе Болис наручила. . .

Марија Дмитријевна се упусти у описивање својих брига, мука, својих материнских осећања. Лаврецки ју је слушао ћутећи и вртео шешир у рукама. Његов хладан, тежак поглед збуни брбљиву госпођу.

— А како вам се свиђа Лиза? — упита она.

— Лизавета Михајловна је дивна девојка, — одговори Лаврецки, устаде, поклони се и сврати код Марфе Тимофејевне.

Марија Дмитријевна љутито погледа за њим и помисли: „Какав клипан, гејак! Сад ја разумем зашто му жена није могла остати верна".

Марфа Тимофејевна је седела у својој соби, окружена својом свитом. Она се састојала из пет бића, скоро подједнако блиских њеном срцу: из зимовке дебела кљуна, коју је заволела зато што је престала звиждати и вући воду, — маленог, врло плашљивог и мирног псетанцета Роске, — љутог мачка Матроза, — црнпурасте несташне девојчице

од својих девет година, огромних очију и шиљаста носића, која се звала Шурочка, — и старије жене од својих педесет пет година, у белом чепцу и циметастом капуту на тамној хаљини, која се звала Настасија Карповна Огаркова. Шурочка је била грађанског сталежа, пука сирота. Марфа Тимофејевна ју је узела к себи из сажаљења, као и Роску: и псетанце и девојчицу је нашла на улици; обадвоје је било мршаво и гладно, обоје је квасила јесења киша; за Роску се нико није отимао, а Шурочку је чак врло радо уступио Марфи Тимофејевној њен стриц, пијани обућар, који ни сам није имао довољно да једе и синовицу није хранио, већ је тукао по глави калупом. С Настасијом Карповном Марфа Тимофејевна је направила познанство кад је ишла на поклоњење у манастир (она се допала Марфи Тимофејевној зато што се, по њеним речима, врло укусно молила Богу), сама с њом отпочела разговор и позвала је к себи на шољу чаја. Од тога дана се више није растављала од ње. Настасија Карповна је била жена врло веселе и кротке нарави, удовица без деце, сиромашна племићка; имала је округлу седу главу, меке беле руке, меко лице с крупним, доброћудним цртама и мало смешним, прћастим носом; она је осећала страхопоштовање пред Марфом Тимофејевном, и она ју је много волела, ма да се потсмевала њеном срцу; она је осећала болећивост према свима младим људима, па је и нехотице црвенела као девојчица од најневиније шале. Цео

њен капитал износио је 1200 рубаља у новчаницама; живела је на рачун Марфе Тимофејевне, али на равној нози с њом: Марфа Тимофејевна не би могла поднети сервилност.

— А! Феђа! — поче она, чим га виде, — синоћ ниси видео моју породицу: посматрај и уживај. Сви смо се спремили за чај; то нам је други, свечан чај: можеш све помиловати: само Шурочка не да, а мачак хоће да огребе. Ти данас путујеш?

— Данас. — Лаврецки седе на столичицу. — С Маријом Дмитријевном сам се већ поздравио. Видео сам и Лизавету Михајловну.

— Зови је Лиза, роде, каква је она Михајловна за тебе! И седи мирно, иначе ћеш сломити Шурочкину столицу.

— Она је ишла на службу, — настави Лаврецки. — Зар је она побожна?

— Да, Феђа, врло побожна. Побожнија него ја и ти, Феђа.

— А зар ви нисте побожни? — примети Настасија Карповна полушапатом. — И данас на јутрење нисте отишли, а ићи ћете на службу.

— Ако не одем, ти ћеш сама ићи: улењила сам се, друго моја, — одговори Марфа Тимофејевна — много ме чај размазио. — Она је говорила Настасији Карповној *ти*, иако је живела с њом на равној нози — није узалуд била Пестова: три Пестова су забележена у читуљи Ивана Васиљевића Грозног; Марфа Тимофејевна је то знала.

— Реците, молим вас, — поче опет Лаврецки: — малочас ми је Марија Дмитријевна говорила о том... како му би име?... о Паншину. Какав је то господин?

— Е што је брбљивица, Бог је видео! — прогунђа Марфа Тимофејевна; — биће да ти је у поверењу рекла како се ето нуди добар младожења. Боље би било да се сашаптава с оним поповским сином; не, види се да јој је то мало. Још ништа и нема, хвала Богу, а већ брбља.

— А зашто хвала Богу? — упита Лаврецки.

— Па зато што ми се момак не свиђа; а и чему да се радује човек?

— Не свиђа вам се?

— Да, па и не може све опчинити. Доста му је и то што је Настасија Карповна заљубљена у њега.

Јадна удовица сва се узнемири.

— Шта то говорите, Марфа Тимофејевна, зар се не бојите Бога! — викну она, и руменило јој се очас разли по лицу и врату.

— А зна, лопов, — прекиде је Марфа Тимофејевна, — зна чим да је примами: поклонио јој бурмутицу. Феђа, затражи од ње бурмута да шмркнеш; видећеш каква је дивна бурмутица: на поклопцу израђен хусар на коњу. Боље је, сестро моја, да се не правдаш.

Настасија Карповна је само рукама одмахивала.

— Добро, а Лиза? — упита Лаврецки, — није равнодушна према њему?

— Изгледа да јој је у вољи, — а, уосталом, Бог би је знао! Ти знаш да је туђа душа као мрачна шума, а девојачка поготову. Ето и Шурочкину душу покушај да разумеш! Зашто се крије па неће да изађе откако си ти дошао?

Шурочка фркну угушујући смех, па искочи напоље, а Лаврецки устаде са свог места.

— Да, — рече он застајући: — девојачку душу човек не може одгонетнути.

Он се поче опраштати.

— Па хоћемо ли те скоро видети? — упита га Марфа Тимофејевна.

— Ко зна, тетка; а нисам далеко.

— Па да, ти идеш у Васиљевско. Ти нећеш да живиш у Лаврикама; — но, то је твоја ствар; само отиди, поклони се гробу твоје матере, а узгред и бабином гробу. Ти си се тамо, у иностранству, накупио памети, а ко зна, можда ће оне и осетити у својим гробовима да си им дошао. А немој заборавити, Феђа, да приредиш помен и Глафири Петровној; ево ти једна рубља у сребру. Узми, узми, то ја хоћу да јој приредим парастос. Ја је за живота нисам волела, мора се признати да је била ћудљива девојка. Била је врло паметна; а теби није ништа рђаво учинила. А сад иди с Богом, јер ћу ти досадити.

И Марфа Тимофејевна загрли свога нећака.

— А Лиза неће поћи за Паншина, не брини се; није она за таког мужа.

— Па ја се ништа и не бринем, — одговори Лаврецки па оде.

XVIII

После четири сата он је отпутовао кући. Његов се тарантас брзо котрљао по меком сеоском путу. Скоро две недеље је како је суша; танка магла разлила се као млеко по ваздуху и заклањала удаљене шуме; ударало је на паљевину. Мноштво тамних облачака с нејасно оцртаним ивицама клизило је по бледо плавом небу; сува непрекидна струја доста јаког ветра се осећала, али није разгонила запару. Метнувши главу на јастук и скрстивши руке на грудима, Лаврецки је гледао на ограде у њивама како јуре поред њега, на раките које су лагано промицале, на глупе вране и гакуље, које су с тупавом подозривошћу искоса погледале на екипаж, на дугачке међе зарасле у пелен и пољску брекињу; он је гледао . . . и та свежа, степска, плодна огољеност и пустош, то зеленило, ти дугачки брежуљци, јаруге, с ниским дубовим џбуновима, сиротињска сеоца, ретке брезе — сва та давно невиђена руска слика будила је у његовој души слатка и, у исто време, скоро тужна осећања, притискивала му груди неком пријатном свежином. Мисли су му лагано лутале; њихове контуре биле су исто тако нејасне и мутне као и контуре оних високих облака који као да су такође лутали.

Сети се свога детињства, своје матере, сети се како је она умирала, како су га принели њој и како је она, притискујући његову главу на своје груди, почела слабим гласом нарицати над њим и како је, погледавши у Глафиру Петровну, умукла. Сети се оца, спочетка бодрог, свачим незадовољног, звонког гласа, — а после слепог, плачљивог, нечисте седе браде; сети се како је он једаред за столом, попивши једну чашицу ракије више и поливши своју салвету сосом, одједном се насмејао и почео причати о својим победама, намигујући очима које ништа нису виделе; сети се Варваре Павловне, па и нехотице зажмири, као што жмири човек од тренутног унутрашњег бола, и затресе главом. Затим му се мисао заустави на Лизи.

„Ето, — помисли он, — ново створење тек што ступа у живот. Дивна девојка, шта ли ће од ње бити? Она је и лепа. Бледо, свеже лице, очи и усне тако су озбиљне, а поглед је поштен и невин. На жалост, она је, изгледа, мало усхићена. Стас јој диван, и тако лако иде, а глас јој је тих. Много волим кад се она одједном заустави, слуша с пажњом без осмеха, затим се замисли и забаци назад своју косу. Доиста, мени изгледа да Паншин није вредан ње. Ипак, у чему је он рђав? А уосталом, шта сам ја ударио у маштање? Проћи ће и она истом стазом којом сви пролазе. Боље је да спавам". И Лаврецки заклопи очи.

Није могао заспати, али се удубио у дремљиво путно ћутање. Слике из прошлости, као и пре, ла-

гано су се појављивале, испливавале у његовој души, мешајући се и уплићући с другим представама. Лаврецки, Бог би знао зашто, поче мислити о Роберту Пилу... о француској историји... о томе како би одржао победу кад би био ђенерал; причињавало му се као да чује пуцњаву и вику... глава му је склизила на страну, он је отварао очи... Иста поља, исти степски видици; излизане коњске потковице наизменце светлуцају кроз узвитлану маглу; кочијашева кошуља жута, с црвеним закрпама, надима се од ветра... „Леп се ја враћам у завичај", — сину Лаврецком у глави, и он викну „терај!" умота се у шињел и чвршће се приљуби уз јастук. Тарантас труцну: Лаврецки се исправи и широко отвори очи. Пред њим на брежуљку отегло се омање сеоце; мало удесно помаљала се стара господска кућа, са затвореним капцима и кривим степеницама; по широком дворишту, од саме капије, расла је коприва, зелена и густа као конопља; одмах ту је био и храстов, још јак амбарић. То је било Васиљевско.

Кочијаш скрете ка капији, заустави коње; лакеј Лаврецког се диже на предњем седишту, па, спремајући се да скочи с кола, викну: хеј! Зачу се промукло, потмуло лајање, али се ни пас не појави; лакеј се опет спреми да скочи и опет викну: хеј! Понови се изнемогло лајање и за тренутак истрча, Бог зна откуда, у двориште човек у кафтану од ћитајке, као снег беле главе; он погледа у тарантас, заклањајући очи од сунца, удари се одједном обема ру-

кама по бедрима, прво се мало узврпољи на једном месту, а затим полете да отвори капију. Тарантас уђе у двориште, шуштећи точковима по коприви и заустави се пред степеницама. Човек беле главе, по изгледу врло окретан, већ је стајао на последњем степену, раскречивши широко криве ноге, откачи предњи део кола, грчевито тргну горе кожу и, помажући господину да сиђе доле на земљу, пољуби га у руку.

— Добар дан, добар дан, брате, — рече Лаврецки; — теби је, чини ми се, име Антон? Зар си још жив?

Старац се ћутећи поклони и отрча по кључеве. Док је он трчао, кочијаш је седео непомично, подбочивши се и погледајући у закључана врата; а лакеј Лаврецког како је скочио тако је и остао у живописној пози, забацивши једну руку на кочијашко седиште. Старац донесе кључеве, па, савијајући се без потребе, као змија, подижући високо лактове, откључа врата, одмаче се у страну и опет се поклони до појаса.

„Ево ме код куће, ево сам се вратио", помисли Лаврецки, улазећи у мајушно претсобље, док су се капци с лупом и шкрипом отварали један за другим и дневна светлост продирала у опустеле собе.

XIX

Омања кућа у коју је дошао Лаврецки и где је две године пре тога умрла Глафира Петровна саграђе-

на је прошлог века од јаке боровине; она је изгледала стара, али могла је издржати још педесет и више година. Лаврецки обиђе све собе и, узнемиривши старе, изнемогле муве с белом прашином на леђима, које су непомично стајале по таваницама, нареди да се свуда отворе прозори: од смрти Глафире Петровне нико их није отварао. Све је у кући остало као што је и било; бели диванчићи танких ногу у салону, превучени углачаним сивим штофом и угнути, живо су потсећали на време Катарине II; а у салону је стајала омиљена фотеља домаћичина с високим и правим леђима на које се она ни у старости није наслањала. На главном зиду висио је старински портрет Фјодоровог прадеда, Андреје Лаврецког; тамно, љутито лице једва се издвајало од поцрнеле и подлубљене основе; мале, пакосне очи туробно су гледале испод наднетих као отечених капака; црна коса без пудера стајала је накострешено изнад тешког набраног чела. На углу портрета висио је венац амортела покривених прашином. „Сама Глафира Петровна је изволела исплести" — рече Антон. У спаваћој соби се уздизао узан кревет под застором од старинске, врло трајне пругасте материје; брдо избледелих јастука и танак јорганчић стајали су на кревету, а изнад узглавља је висила икона Ваведења у храм Пресвете Богородице, иста она икона коју је стара девојка, умирући сама и од свих заборављена, последњи пут дотакла уснама које су се већ хладиле. Тоалетни сточић начињен из парчића, с

бакарним плочицама и кривим огледалцем, с поцрнелом позлатом, стајао је код прозора. Уз спаваћу собу била је домаћа капела, мала собица с голим зидовима и тешким киотом у куту; на поду је био простртт излизан, воском покапан ћилимчић; Глафира Петровна се на њему клањала до земље. Антон оде с лакејом Лаврецког да отвори коњушницу и коларницу; место њега појави се старица, безмало његова вршњакиња, повезана марамом до самих обрва; глава јој се тресла, а очи гледале тупо, али су изражавале марљивост, давнашњу навику да служи без поговора, а у исто време — некакво понизно сажаљење. Она приђе руци Лаврецког па застаде на вратима, очекујући наредбе. Он се никако није могао сетити њеног имена, није се сећао чак ни да ли ју је кадгод видео; дознаде да јој је име Апраксија; пре четрдесет година иста Глафира Петровна отерала је из спахиског двора и наредила јој да буде живинарка; иначе, она је говорила мало, — као да је излапела, — већ је само гледала понизно. Сем то двоје старих и троје пупаве деце у дугачким кошуљицама, Антонових праунука, живео је још у спахиском двору једанједнорук сеља, ослобођен пореза; он је мрмљао као тетреб и није био способан ни за што; није много кориснији био ни матори пас који је лајањем поздрављао повратак Лаврецког: он је већ десет година био привезан за тежак ланац, који је купљен по наредби Глафире Петровне, и једва се могао кретати и вући свој терет. Разгле-

давши кућу, Лаврецки изађе у башту и би њом задовољан. Она је била сва зарасла у бурјан, репушину, огрозд и малину; али у њој је било много хлада, много старих липа, које су зачуђавале својом огромношћу и чудним положајем грана; оне су биле одвећ близу једна уз другу и некад су — пре сто година — сасецане. Башта се завршавала омањим рибњаком оивиченим високим црвенкастим тршчаром. Трагови човечијег живота врло брзо ишчезавају: салаш Глафире Петровне није био још задивљао, али је већ изгледао као да је потонуо у тихи дремеж, којим дрема све на земљи, само где нема људске немирне заразе. Фјодор Иванић прошета и кроз село; жене су га гледале с прагова својих кућа подупирући образе рукама; сељаци су се издалека клањали; деца су бежала од њега; пси су равнодушно лајали. Он најзад зажеле да једе; али чекао је своју послугу и кувара тек предвече; теретних кола с намирницама још није било; — морао се обратити Антону. Антон се одмах постара; ухвати, закла и очупа једну стару кокошку; Апраксија ју је дуго трљала и прала, као рубље, пре него што ће је метути у шерпу; кад се кокошка најзад укувала, Антон застре и намести сто, мету пред прибор посребрен сланик на три ножице и флашицу од резаног стакла с округлим стакленим запушачем и узаним грлићем; затим је јавио Лаврецком, некако певајући, да је јело готово, — па стаде иза његове столице, умотавши око десне песнице салвету и ширећи некакав

јак, прастари мирис, налик на мирис чемпресовог дрвета. Лаврецки поједе супу и узе кокошку; кожа јој је била покривена крупним гукама; дебела жила ишла је по свакој нози; месо се осећало на дрво и цеђ. Ручавши, Лаврецки рече да би пио чаја, ако... „Зачас ћу донети", прекиде га старац, — и одржа своје обећање. Нађе се малко чаја, умотано у комадић црвене хартије, нађе се мали, али добар и шуман самоварчић, нађе се и шећер у врло малим комадићима, који као да су се отопили. Лаврецки се напи чаја из велике шоље; он се још из детињства сећао те шоље: на њој су биле насликане карте за играње, из ње су пили само гости, — и он је пио из ње као да је гост. Пред вече стиже послуга; Лаврецки није имао вољу да легне у теткин кревет; нареди да му се намести постеља у трпезарији. Угасивши свећу, дуго је гледао око себе и премишљао невеселе мисли; осећао се као сваки човек који први путноћива у кући у којој одавно нико није становао; чинило му се да се мрак који га је опкољавао са свих страна не може да навикне на новог становника, да се и сами кућни зидови чуде. Најзад уздахну, навуче на себе покривач и заспа. Антон је најдуже остао на ногама; он је дуго шаптао са Апраксијом, полугласно је уздисао, два три пута се прекрстио; ни он ни она се нису надали да ће се господин доселити код њих у Васиљевско, кад има под руком тако дивно имање са одлично удешеном кућом; они нису ни сањали да је баш та кућа била мрска Ла-

врецком: она му је побуђивала тешке успомене. Нашаптавши се довољно, Антон узе штап, удари неколико пута по дасци која је одавно ћутећи висила код амбара и одмах ту у дворишту прилеже, не покривши ничим своју белу главу. Мајска ноћ је била тиха и љупка, — старац је слатко спавао.

XX

Сутрадан Лаврецки устаде доста рано, поразговара са сеоским кметом, обиђе гумно, нареди да се скине ланац са пса, који само мало полаја, али чак и не оде од своје кочине; — па, вративши се кући, потону у некакву мирну укоченост, из које није излазио цео дан. „Ево сам пао сасвим на дно реке", рекао је он више пута самом себи. Он је седео под прозором, није се мицао и као да је ослушкивао тихи ток живота који га је окруживао, ретке звуке сеоске пустоши. Ено неко иза коприве пева танким, танким гласићем; као да му комарац секундира. Ено он је престао, а комарац непрестано зуји; кроз сложно, насртљиво зујање муха разлеже се зундорење дебелога бумбара, који сваки час удара главом у таваницу; петао на улици закукурека, истежући промукло последњу ноту; протутњаше кола; у селу шкрипе капије. „Шта је?" забруја одједном женски глас. „Ах ти, моја госпођице", вели Антон двогодишњој девојчици коју држи на рукама. „Понеси квас," понавља онај исти женски глас, — и одједном опет завлада мртва тишина; ништа да лупне — да

шушне; ветар ни да помакне лист; ласте лете без цвркута једна за другом над земљом, и тужно дође човеку на души од њиховог безгласног летења.

„Ето, сад сам на дну реке", мисли опет Лаврецки. „И увек, у свако време живот је овде тих и без журбе", мисли он; — „ко улази у његов круг, — нека му се покорава: овде се нема за шта узбуђивати, нема се шта бунити; овде само онај има успеха ко своју стазу прокрчује не журећи се, као орач бразду плугом. И каква је снага унаоколо, какво здравље у тој беспосленој тишини! Ето онамо, под прозором коренаста репушина избија из густе траве; над њим издиже копитњак своју сочну стабљику; богородичне сузице још више избацују своје ружичасте кудре; а онамо даље у њивама сјакти се раж и овас је већ високо израстао, и сваки лист на сваком дрвету се шири у сву ширину, свака травка на својој стабљици. „На женску љубав сам потрошио своје најбоље године, — мисли даље Лаврецки, — нека ме овде отрезни чамотиња, нека ме умири, припреми за то да и ја узмогнем без журбе нешто радити". И он поново почиње ослушкивати тишину, ништа не очекујући, — а у исто време као да непрестано очекује нешто: тишина га обузима са свих страна, сунце полако клизи по мирном плавом небу и облаци тихо плове по њему; изгледа као да знају куда и зашто плове. У то исто време, у другим местима на земљи бујао је, журио се, тутњао живот; овде је тај исти живот текао нечујно као вода по

барским травама; и све до увече Лаврецки се није могао отети од осматрања тога живота што одлази, бежи; туга за прошлошћу топила се у његовој души као пролећњи снег, и — страшна ствар! — никад у њега није била тако дубока и јака љубав према отаџбини.

XXI

За две недеље Фјодор Иванић је довео у ред кућицу Глафире Петровне, рашчистио двориште, башту; из Лаврика му је донет удобан намештај, из вароши вино, књиге, листови; у коњушници су се појавили коњи; једном речју, Фјодор Ивановић се снабдео свим што је потребно и почео живети — пола као спахија, а пола као пустињак. Дани су му пролазили једнолико; али њему није било досадно, ма да никога није видео; он се марљиво и пажљиво бавио економијом, јахао по околини, читао. Уосталом, читао је мало: пријатније му је било да слуша причања старца Антона. Обично је Лаврецки седао код прозора с лулом у зубима и шољом хладног чаја; Антон би стао код врата, метнувши руке за леђа, и почео лагано причати о давнашњим временима, о оним временима из бајке кад су се овас и раж продавали не на меру већ у великим врећама, по две и по три копејке за врећу; када су се на све стране чак иза вароши пружале непролазне шуме, недирнуте степе. „А сад", жалио се старац, коме је већ било прошло осамдесет година, — „тако је све исечено

и узорано да се нема куд проћи". Тако исто причао је Антон о својој госпођи, Глафири Петровној: каква је била разборита и чуварна; како јој се неки господин, млад сусед, почео удварати, почео често свраћати, — и како је она због њега изволела чак метати свој празнични чепац с тракама боје масака̀ и жуту хаљину из тру-тру левантина; али како је после, наљутивши се на господина суседа због непристојног његовог питања: „колики може бити у вас, госпођице, капитал?" наредила му да се окане њене куће, и како је она исто тада наредила да се све после њене смрти, до најмање крпице, преда Фјодору Ивановићу. И доиста, Лаврецки је нашао све теткино покућанство у целини, не искључујући ни празнични чепац с тракама боје масака̀ и жуту хаљину из тру-тру левантина. Старинских хартија и занимљивих докумената, на које је Лаврецки рачунао, није било никаквих, сем једне избледеле књижице, у којој је његов дед, Петар Андрејевић, записивао, час „Прослављање у граду Санкт Петербургу мира закљученог с турском царевином његовом светлошћу кнезом Александром Александровићем Прозоровским"; час рецепт декохта за груди с примедбом: „ово упуство је дато генералици Прасковији Фјодоровној Салтиковој од протопрезвитора цркве Живоначалне Тројице Фјодора Авксентијевића"; час овакву политичку новост: „О тигровима Французима нешто се заћутало"; а одмах поред тога: „У московским Вједомостима стоји да је скончао господин премијер-

мајор Михајло Петровић Количев. Да то није син Петра Васиљевића Количева?" Лаврецки је нашао и неколико старих календара и сановника и тајанствени спис г. Амбодика; много успомена су изазивали у њему давно заборављени, али познати „Символи и емблеми". У тоалетном сточићу Глафире Петровне Лаврецки је нашао омањи пакет, завезан црном траком, запечаћен црним воском и турен дубоко у фијоку. У пакету су стајали, један другом окренути, у пастелу израђен портрет његовог оца у младости, с меким коврџама расутим по челу, с дугачким уморним очима и полуотвореним устима, — и скоро избледео портрет неке бледе жене у белој хаљини, с белим ружама у руци, — његове матере. Глафира Петровна није никада дала да се изради њен портрет.

„Ја, баћушка, Фјодоре Иванићу", говорио би Лаврецком Антон, — „иако нисам тада живео у господским дворима, сећам се вашег прадеда, Андреје Афанасијевића, — како да не: кад је он умро ја сам био узео осамнаесту годиницу. Једаред ме срео у башти, — па ми се ноге отсекоше; а он ништа, само ме упита како се зовем, — и посла у своја одељења по џепну марамицу. Био је то господин, нема се шта рећи, — и старијег над собом није признавао. Затим, да вам и то кажем, ваш прадеда имао је неку необичну амајлију; ту амајлију му је поклонио неки калуђер из Свете Горе. И тај му калуђер рекао: због твога, бојарине, гостопримства

ово ти поклањам; носи — па се не бој суда. А већ тада зна се, baћушка, кака су била времена: што се господару прохтело, то је и радио. Дешавало се, по неком од господе чак падне напамет да му се противи, а он само погледа у њега па каже: ситан си ми ти; — то му је била најомиљенија реч. А живео је ваш блажене успомене прадед у малом дрвеном дому, а шта је имања после себе оставио, колико сребра, свакојаке спреме, — сви подруми су били дупке пуни! Био је то домаћин. Она флашица што сте је изволели похвалити била је његова: из ње је пио ракију. А ето ваш деда, Петар Андрејевић, саградио је себи и зидану палату, а богатства није стекао; све му је пошло натрашке; и живео је горе него отац и никаквог задовољства није себи стварао, — а новац је сав потрошио, и нема се по чему ни поменути, ни једне сребрне кашике није остало после њега, — хвала Глафири Петровној што је и оволико остало".

— А је ли истина, — прекиде га Лаврецки, — да су њу звали старом вештицом?

— Та ко ју је звао! — одговори љутито Антон.

— А је ли, баћушка, — одлучи се једном старац да упита, — шта је с нашом госпом, где она пребива?

— Ја сам се развео са женом, — рече Лаврецки усиљено, — молим те, не питај ме о њој.

— Разумем, — одговори старац тужно.

После три недеље Лаврецки одјаха у О..., до Калитинових, и проведе код њих вече. Тамо је био Лем; он се много свидео Лаврецком. Ма да, по очевој вољи, није свирао ни у један инструмент, ипак је страсно волео музику, музику озбиљну, класичну. Паншин то вече није био код Калитиних. Губернатор га послао некуда изван вароши. Лиза је свирала сама и то врло прецизно; Лем живахнуо, расходао се, савио хартију у трубу и дириговао. Марија Дмитријевна се у почетку смејала, гледајући га, па је после отишла да спава. По њеним речима, Бетовен је одвећ узбуђивао њене живце. У поноћи је Лаврецки отпратио Лема до његовог стана и седео код њега до три сата ујутру. Лем је много говорио: његова згрбљеност се исправила, очи се рашириле и засветлеле; коса му се подигла изнад чела. Већ тако давно се нико није интересовао њим, а Лаврецки се очевидно њим интересовао, брижљиво и пажљиво га је распитивао. Старца је то дирнуло; на крају је госту показао своју музику, отсвирао је, па чак и отпевао мртвим гласом неке одломке својих композиција, међу осталим целу Шилерову баладу Фридолин, коју је он удесио за музику. Лаврецки га је похвалио, натерао да по нешто понови и, одлазећи, позвао га к себи у госте на неколико дана. Испраћајући га до улице, Лем одмах пристаде и снажно му стиште руку; али, оставши сам на свежем и влажном ваздуху, при освитку зоре, погледа око себе, зажмири, најежи се и као неки кривац оде у своју собицу. „Ich bin wohl

nicht klug" (ја нисам паметан), промрмља он лежући у своју тврду и кратку постељу. Он покуша да се начини болестан кад после неколико дана Лаврецки дође по њега у колима; али Фјодор Иванић уђе к њему у собу и наговори га. Највише је на Лема деловало то што је Лаврецки само ради њега наредио да му се донесе у село фортепијано из вароши. Они обадвојица оду код Калитиних и проведу код њих вече, али већ не онако пријатно као последњи пут. Тамо је био Паншин, много причао о своме путу, врло занимљиво исмевао и представљао спахије које је тамо видео; Лаврецки се смејао, али Лем није излазио из свога кута, ћутао је, тихо се сав љуљао као паук, гледао суморно и тупо, а живахнуо је тек кад се Лаврецки почео поздрављати. Чак и седећи у колима, старац се и даље туђио и јежио, али тих, топал ваздух, лак ветрић, лаке сенке, мирис траве, брезових пупољака, мирни сјај звезданог неба без месеца, сложан топот и фркање коња, све дражи пута, пролећа, ноћи — испунише душу сиротог Немца, и он сам први поче говорити с Лаврецким.

XXII

Он поче говорити о музици, о Лизи, затим опет о музици. Он као да је спорије изговарао речи кад је говорио о Лизи. Лаврецки наведе говор на његове композиције и, упола шалећи се, понуди му да му напише либрето.

— Хм, либрето! — одговори Лем; — не, то није за мене; ја више немам оне живости, оне игре маште која је преко потребна за оперу; ја сад већ немам раније своје снаге... али, кад бих могао још штогод учинити, — ја бих се задовољио романсом; наравно, желео бих лепе речи ...

Он ућута, па је дуго седео непомично и подигавши очи у небо.

— Например, — рече он напослетку, — нешто овако: ви, звезде, о ви чисте звезде?...

Лаврецки се мало окрете к њему лицем и поче гледати у њега.

— Ви, звезде, чисте звезде, — понови Лем. — Ви гледате подједнако у праве и криве... али само они чије је срце невино, — или нешто томе слично... вас разумеју, то јест, не, — вас воле. Него, ја нисам песник, — куд ћу ја то! Али тако нешто, нешто високо.

Лем забаци шешир на потиљак; у фином сутону ведре ноћи његово лице је изгледало блеђе и млађе.

— И ви такође, — настави он гласом који је постепено постајао све тиши. — Ви знате ко воли, ко уме волети, зато што сте ви чисте, само ви можете утешити. Не, све то није оно! Ја нисам песник, — рече он; — али тако нешто...

— Жао ми је што и ја нисам песник, — примети Лаврецки.

— Пуста маштања! — одговори Лем, па се шћу-

ћури у угао колски. Он затвори очи, као да се спремао да заспи.

Прошло је неколико тренутака. Лаврецки ослушну. . . „Звезде, чисте звезде, љубав", шаптао је старац.

— Љубав, — понови за себе Лаврецки, замисли се и би му тешко у души.

— Дивну сте музику саставили за Фридолина, Христофоре Фјодоровићу,— рече он гласно;— а како ви мислите, да ли је тај Фридолин, пошто га је граф довео код своје жене, тада и постао њен љубавник, — а?

— То ви тако мислите, — одговори Лем, — јер, вероватно, искуство. . . — он наједаред ућута и збуњено окрете главу. Лаврецки се усиљено насмеја, па се и он окрете и поче гледати на пут.

Звезде су већ почеле бледети и небо постајало сиво, кад кола приђоше уласку у кућицу у Васиљевском. Лаврецки одведе свога госта у собу за њега одређену, врати се у кабинет и седе пред прозором. У башти је певао славуј своју последњу песму пред зору. Лаврецки се сети да је и код Калитиних у башти певао славуј; сети се исто тако лаганог покрета Лизиних очију кад су се на прве његове звуке окренуле тамном прозору. Поче мислити о њој, и срце у њему замре. „Чедна девојка, — рече он полугласно, — чисте звезде", додаде он с осмехом и мирно леже да спава.

А Лем је дуго седео на своме кревету с нотном свеском на колену. Чинило се да се нечувена, слатка мелодија спремала да га посети: он је већ горео и узбуђивао се, осећао је већ малаксалост и сласт од њеног приближавања... али је није дочекао.

— Нисам песник ни музичар! — прошапта он напослетку...

И уморна његова глава тешко се спусти на јастук.

XXIII

Сутрадан су домаћин и гост пили чај, у башти под старом липом.

— Маестро! — рече поред осталог Лаврецки: — мораћете скоро компоновати свечану кантату.

— Којим поводом?

— Поводом свадбе г. Паншина с Лизом. Јесте ли опазили како јој се он синоћ удварао? Изгледа да је код њих већ свршена ствар.

— То неће бити! — викну Лем.

— Зашто?

— Зато што је то немогуће. Уосталом, — додаде он, причекавши мало, — у свету је све могуће. Нарочито овде код вас, у Русији.

— Русију оставимо за сад на страну; али шта ви налазите ружно у том браку?

— Све је ружно, све. Лизавета Михајловна је девојка праведна, озбиљна, с узвишеним осећањима, — а он... он је, једном речју, ди-ле-тант.

— Али она њега воли?

Лем устаде с клупе.

— Не, она њега не воли, то јест она је врло чистог срца, па и сама не зна шта то значи волети. Мадам фон Калитин јој каже да је он добар млад човек, а она слуша мадам фон Калитин, зато што је сасвим дете, ма да јој је деветнаест година; моли се Богу изјутра, моли се Богу увече, — и то је врло похвално; али она њега не воли. Она може волети само оно што је дивно, а он није диван, то јест душа његова није дивна.

Лем је изговорио сав тај говор складно и ватрено, ходајући маленим корацима тамо амо поред чајног сточића и шарајући очима по земљи.

— Драги маестро! — викну наједном Лаврецки, — мени се чини да сте ви сами заљубљени у моју кузину.

Лем се одједном заустави.

— Молим вас, — поче он несигурним гласом, — не шалите се тако са мном. Ја нисам луд: ја гледам у мрачни гроб, не у ружичасту будућност.

Лаврецком би жао старца; он га замоли да му опрости. Лем му после чаја отсвира кантату, а за ручком, изазван самим Лаврецким, опет се расприча о Лизи. Лаврецки га је слушао пажљиво и радознало.

— Како мислите, Христифоре Фјодоровићу, — рече он напослетку, — код нас је сад, чини ми се, све као што треба, башта је у пуном цвету... Како би било да је позовем да дође овамо на један дан,

заједно с њеном матером и мојом старом тетком, — а? Вама ће то бити пријатно?

Лем обори главу над тањиром.

— Позовите, — рече он једва чујно.

— А Паншина не треба да зовем?

— Не треба, — одговори старац, готово с детињим осмехом.

После два дана Фјодор Иванић оде у варош до Калитиних.

XXIV

Он их застаде све код куће, али не рече одмах о својој намери: хтео је прво насамо да разговара с Лизом. Случај му поможе: њих двоје оставише саме у салону. Они се упустише у разговор; она се већ била навикла на њега, — а уопште она се није никога туђила. Он ју је слушао, гледао јој у лице и у мислима понављао Лемове речи, слажући се с њим. Дешава се понекад да два већ позната човека, али не блиска један другом, изненада и брзо се зближују за неколико тренутака — и свест о том зближењу одмах се изражава у њиховим погледима, у њиховим пријатељским и тихим осмесима, у самим њиховим покретима. Управо то се десило с Лаврецким и Лизом. „Гле какав је он”, помисли она, гледајући љупко у њега; „гле каква си ти”, помисли и он. А после се он није много зачудио кад она, не без нешто запињања, рече да одавна има на срцу да му каже нешто, али се боји да га не наљути.

— Не бојте се, говорите, рече он и стаде пред њу.

Лиза подиже своје ведре очи на њега.

— Ви сте тако добри, — поче она и у исто време помисли: „да, он је заиста добар..." — ви, ви ме извините, ја не бих смела говорити о том с вама... али како сте могли... зашто сте се раставили од своје жене?

Лаврецки задрхта, погледа у Лизу, и седе до ње.

— Дете моје, — поче он, — не додирујте, молим вас, ту рану; ваше руке су нежне, па ипак ће ме болети.

— Ја знам, — настави Лиза, правећи се да га није чула, — она вам је скривила, нећу да је правдам; али како се може раздвајати оно што је Бог саставио?

— Наша схватања о томе су и сувише различна, Лизавета Михајловна, — рече Лаврецки доста оштро, — нећемо један другог разумети.

Лиза побледе; цело јој тело лако задрхта, али не ућута.

— Ви треба да опростите, — проговори она тихо, — ако хоћете да и вама буде опроштено.

— Да опростим! — прихвати Лаврецки. — Прво би требало да дознате за кога молите. — Да опростим тој жени, да је опет примим у своју кућу, њу, то пусто створење без срца! И ко вам је рекао да она хоће да се врати к мени? Та забога, она је сасвим задовољна својим положајем... Али шта ту вадан! Њено име ви не треба да изговарате. Ви сте

и сувише невини, ви не можете чак ни схватити тако створење.

— Зашто вређати? — рече Лиза с напором. Дрхтање њених руку се јасно опажало. — Ви сте је сами оставили, Фјодоре Иванићу.

— Али ја вам кажем, — одговори Лаврецки с нехотичном експлозијом нестрпљења, — ви не знате какво је то створење!

— Па зашто сте се женили њом? — прошапта Лиза па обори очи.

Лаврецки брзо устаде са столице.

— Зашто сам се женио? Ја сам тада био млад и неискусан; преварио сам се, занела ме лепа спољашност. Нисам познавао жене, ништа нисам знао. Дај Боже да ви склопите срећнији брак! Али верујте, ни зашто се не може јамчити.

— И ја могу бити тако исто несрећна, — (глас јој се поче прекидати): — али се тада морам покорити; ја не умем говорити, али ако се не будемо покоравали. . .

Лаврецки стисну руке и лупну ногом.

— Немојте се љутити, опростите ми, — рече Лиза брзо.

У том тренутку уђе Марија Дмитријевна. Лиза устаде и хтеде да изађе.

— Причекајте, — изненада викну Лаврецки за њом. — Имам на вас и на вашу маму велику молбу: посетите ме у моме новом стану. Знате, набавио сам фортепијано; Лем гостује код мене; сад цвета јор-

гован; ви ћете се надисати сеоског ваздуха, а можете се вратити истог дана, — пристајете ли?

Лиза погледа у матер, а Марија Дмитријевна направи тужно лице; али јој Лаврецки не даде ни да зине и одмах јој пољуби обе руке. Марија Дмитријевна, увек осетљива на нежност и, пошто ни мало није очекивала таку љубазност од „слона", би ганута и пристаде. Док је она мислила који дан да одреди, Лаврецки приђе к Лизи и, сав још узбуђен, кришом јој шапну: „хвала вам, добра девојко; ја сам крив". И њено бледо лице озари румен, весео и стидљив осмех; очи јој се такође осмехнуше, — она се до тога тренутка бојала да га није увредила.

— Може ли Владимир Николајевић с нама ићи? — упита Марија Дмитријевна.

— Наравно, — одговори Лаврецки, — али зар не би боље било да останемо у свом домаћем кругу?

— Па чини ми се... — поче Марија Дмитријевна, — уосталом, како хоћете, — додаде она.

Би одлучено да поведу Леночку и Шурочку. Марфа Тимофејевна не пристаде да иде.

— Тешко ми је, роде, — рече она: — старе кости ме боле; а код тебе се ваљда нема где ни ноћити; а ја и не могу да спавам у туђој постељи. Нека ова младеж јури.

Лаврецки није више имао прилике да остане насамо с Лизом; али он је тако гледао у њу да јој је

било и пријатно и мало стид, а и жалила га је. Поздрављајући се с њом, он јој снажно стеже руку; она се замисли, оставши сама.

XXV

Кад се Лаврецки врати кући, на прагу салона сретe га човек висока раста и мршав, у изношеном плавом реденготу, набораног, али живахног лица, с чупавим, седим бакенбардима, дугачким, правим носом и малим ватреним очицама. То је био Михаљевић, његов бивши друг с универзитета. Лаврецки га испрва није познао, али га топло загрли чим он рече своје име. Они се нису видели после Москве. Осуше се усклици, питања; изнђоше на видело давно заборављене успомене. Пушећи брзо лулу за лулом, срчући по мало чај и размахујући дугачким рукама, Михаљевић исприча Лаврецком своје доживљаје; у њима није било ничега веселог, успехом у својим предузећима није се могао похвалити, а ипак се непрестано смејао промуклим, нервозним смехом. Пре месец дана добио је место код једног богатог закупца, на триста километара од место О. . . па је, дознавши да се Лаврецки вратио из иностранства, свратио с пута да се види са старим пријатељем. Михаљевић је говорио онако исто бујно, као и у младости, галамио је и праскао као и пре. Лаврецки помену своје прилике, али га Михаљевић прекиде, промрмљавши брзо: „чуо сам брате, чуо, — ко се томе

могао надати?" — па одмах скрете разговор у област општих разматрања.

— Ја, брате, сутра треба да путујем; данас ћемо, ти ме извини, лећи доцкан. Ја пошто пото хоћу да сазнам како си ти, какво је твоје мишљење, уверење, шта си постао, чему те је живот научио? (Михаљевић се још држао фразеологије тридесетих година). Што се мене тиче, ја сам се, брате, у многоме изменио: таласи живота су пали на моје груди, — ко беше то рекао? — ма да се у ономе што је важно, битно, нисам изменио; ја као и пре верујем у добро, у истину; али ја не само што верујем, — ја сад верујем, да — верујем, верујем. Слушај, ти знаш, ја по некад пишем стихове; у њима нема поезије, али има истине. Да ти прочитам моју последњу пијесу, у њој сам изразио најинтимнија своја уверења. Слушај.

Михаљевић узе читати своју песму, која је била доста дугачка и завршавала се овим стиховима:

„Новим осећањима свим срцем сам се предао,
Као дете у души сам постао:
И спалио сам све чему сам се клањао;
Поклонио сам се свему што сам спаљивао".

Изговоривши последња два стиха, Михаљевић умало што не заплака; лаки грчевити трзаји — знак јаког осећања — протрчаше по његовим дебелим уснама, његово ружно лице се озари. Лаврецки га је слушао, слушао... дух противљења оживе у њему: њега је раздражавало увек готово, стално ватрено

одушевљење московског студента. Није прошло ни четврт сата, а међу њима се већ распалила препирка, једна од оних бескрајних препирки за коју су способни само Руси. — После растанка од много година, проведених у два различита света, не схватајући ни туђе, па чак ни своје сопствене мисли, хватајући се за речи и одговарајући само речима, почеше они дискутовати о најапстрактнијим стварима, — и дискутовали су тако као да се тиче живота и смрти обојице њих: јако су говорили и викали, тако да се сав свет у кући уплашио, а јадни Лем, који се затворио у своју собу чим је Михаљевић дошао, био је у недоумици и чак се почео неодређено нечега бојати.

— Па шта си урадио после тога? Разочарао се? — викао је Михаљевић у један сат после поноћи.

— Зар и оваки могу бити разочарани? — одговори Лаврецки: — они су увек бледи и болесни, — а ја ћу те, ако хоћеш, једном руком дићи!

— Но, ако не разочаран, а оно скептик, — то је још горе (тврд изговор Михаљевићев потсећао је на његов завичај, Малорусију). А с каким правом ти можеш бити скептик? Рецимо да ти није све ишло за руком у животу; у томе нема твоје кривице: ти си се родио са страсном душом, која уме да воли, а тебе су силом уклањали од женских: прва женска на коју си наишао морала те је преварити.

— Она је и тебе преварила, — примети туробно Лаврецки.

— Рецимо, рецимо; ја сам ту био оруђе судбине, — уосталом, шта ја ту причам, — нема ту судбине; стара навика да се нетачно изражавам. Али шта то доказује?

— Доказује то да су ме још из детињства криво упутили.

— А ти изађи на прави пут! — зато си човек, ти си мушко; не треба ти да узајмљујеш енергију! Али, ма како било, зар се може, зар је допуштено — тако рећи приватни случај проглашавати за општи закон, као несумњиво правило?

— Та какво правило? — прекиде га Лаврецки, — ја не признајем. . .

— Не, то је твоје правило, правило, — прекиде сад њега Михаљевић.

— Ти си себичњак, ето шта! — грмео је он један сат после тога; — ти си желео самоуживање, желео си среће у животу, хтео си да живиш само ради себе. . .

— Шта је то самоуживање?

— И све те је преварило; све се срушило пред твојим ногама.

— Шта је то самоуживање, питам ја тебе?

— И оно се морало срушити. Јер си га тражио тамо где се не може наћи, јер си зидао своју кућу на колебљивом песку. . .

— Говори јасније без упоређења, јер ја тебе не разумем.

— Јер, — изволи, смеј се, — јер у теби нема вере, нема срдачне топлине; памет, сва не вреди ни две паре... Ти си просто бедан, назадан волтеровац — ето ко си ти!

— Ко, ја волтеровац?

— Да, исти као и твој отац, а и не сањаш да си то.

— После овога, — узвикну Лаврецки, — имам права рећи да си ти фанатик!

— Нажалост! — одговори Михаљевић скрушено, — ја, по несрећи, нисам заслужио тако високо назвање...

— Ја сам нашао како да те назовем, — викао је исти Михаљевић између два и три сата по поноћи: — ти ниси ни скептик, ни разочаран, ни волтеровац, ти си — дембел, ти си пакостан дембел, и то свестан, а не из наивности. Наивни дембели леже на пећи и ништа не раде; они и не мисле ништа, а ти си човек који умеш да мислиш, — па опет лежиш; ти би могао што радити, а ништа не радиш, лежиш на леђима с пуним трбухом и велиш: и треба лежати, зато што је све што људи раде бесмислица и трице и кучине.

— А откуд ти знаш да ја лежим? — понављао је Лаврецки. — По чему сматраш да ја тако мислим?

— А сем тога, сви сте ви, сва твоја браћа, — настављао је неуморни Михаљевић, — начитан дембел. Ви знате у коју ногу Немац храмље, знате шта је рђаво код Енглеза и Француза, — и вама ваше жа-

лосно знање иде на руку, оправдава вашу постидну лењост, ваш гадни нерад. Понеки се чак и поноси тиме што, као вели, паметан човек лежи, а они, будале, раде. Да! — А има код нас и таке господе, — уосталом, ја то не говорим на твој рачун, — који цео свој живот проводе у некој обамрлости од досаде, навикавају се на њу, седе у њој, као... као бубрег у лоју, — прихвати Михаљевић и сам се засмеја своме упоређењу. — О, та обамрлост од досаде, — пропаст је за Русе! Целог века се спрема да ради, гадни дембел...

— Ама шта се грдиш — викао је сад Лаврецки. — Радити... делати... Боље кажи шта да се ради, а немој грдити, полтавски Демостене!

— Гле, шта он хоће! То ти ја нећу рећи, брате; то сваки сам треба да зна, — одвраћао је иронично Демостен. — Спахија, племић, а не зна шта да ради! Немаш вере, иначе би знао; немаш вере — и немаш откровења.

— Дај бар да одахнем, ђаволе; дај да се оријентишем, — молио је Лаврецки.

— Ни тренутак одмора, ни секунда! — одговарао је Михаљевић са заповедничким покретом руке. — Ниједног секунда! Смрт не чека, па ни живот не треба да чека.

— И када су, где су се то људи сетили да дембелишу? — викао је он у четири сата изјутра, али већ унеколико промуклим гласом: — код нас! сад! у Русији! кад свака појединa личност има дужност, носи

велику одговорност пред Богом, пред народом, пред самим собом! Ми спавамо, а време одлази; ми спавамо. . .

— Допусти ми да ти напоменем, — рече Лаврецки, — да ми сад уопште не спавамо, већ боље рећи не дамо другима да спавају. Ми као петлови цепамо грло. Чуј-де, то већ трећи кукуричу.

Ова досетка насмеја и умири Михаљевића. „До виђења сутра", рече он с осмехом, — и тури лулу у дуванкесу. „До виђења сутра", понови Лаврецки. Али су пријатељи још више од једног сата разговарали. . . Уосталом, њихови се гласови више нису повишавали, и говор им је био тих, тужан, добродушан.

Михаљевић отпутова сутрадан, ма колико да га је Лаврецки задржавао. Фјодору Ивановићу није пошло за руком да га наговори да остане; али се наразговарао с њим до миле воље. Показало се да Михаљевић није имао ни пребијене паре. Лаврецки је још синоћ са жаљењем приметио на њему све знаке и навике старе сиротиње; чизме су му биле изношене, позади на реденготу није било једног дугмета, руке му нису знале за рукавице, у коси му је штрчало паперје; кад је дошао, није ни помислио да се умије, а за вечером је јео као курјак, кидајући рукама месо и крцкајући кости својим јаким црним зубима. Показало се исто тако да није имао користи од службе, да је сву своју наду полагао у закупца, који га је узео једино зато да има у својој канцела-

рији „образованог човека". Поред свега тога, Михаљевић није очајавао и живео је као циник, идеалист, песник, искрено се једећи и бринући о судби човечанства, о своме позиву, — а врло мало старајући се о томе да не умре од глади. Михаљевић није био жењен, али се заљубљивао без рачуна и писао песме о свима својим драганама; нарочито је ватрено опевао једну тајанствену, црнокосу „пану"... Говорило се, истина, да је та пана била обична Јеврејка, добро позната многим коњичким официрима... али, ако човек помисли, — зар то није свеједно?

С Лемом се Михаљевић није могао сложити: Немца, ненавикнута, уплашили су његови бучни говори, његови оштри манири... Паћеник издалека одмах осети другог паћеника, али се под старост ретко сложи с њим, — а томе се не треба нимало чудити: он с њим нема шта да подели, — чак ни наду.

Пред одлазак Михаљевић је још дуго разговарао с Лаврецким, проришао му пропаст, ако се не тргне, преклињао га да се озбиљно позабави начином живота својих сељака, показивао је на себе као на пример, говорећи да се он прекалио у сиротињи, — па је неколико пута рекао за себе да је срећан човек, упоређујући себе са тицом небеском, с лалом долине...

— С црном лалом, у сваком случају, — примети Лаврецки.

— Е, брате, немој аристократски, — одговори

Михаљевић доброћудно, — већ боље захвали Богу што и у твојим жилама тече поштена плебејска крв. Али ја видим да теби сад треба неко чисто, неземаљско створење које би те истргло из твоје апатије.

— Хвала ти, брате, — проговори Лаврецки: — сит сам тих неземаљских створења.

— Ћути, циниче, — узвикну Михаљевић, изговарајући реч циник малоруски.

Лаврецки понови ту реч с правилним изговором.

— Управо циник, — понови Михаљевић не збуњујући се.

Чак и кад је седао у тарантас, у који су унели његов пљоснат, жут, необично лак кофер, он је још говорио; умотан у некакав шпански плашт с избледелом јаком и лавовским шапама место копчи, он је још развијао своје погледе на судбину Русије и махао црнпурастом руком по ваздуху, као да сеје семе будућег благостања. Коњи се најзад кретоше... „Памти моје последње три речи", викну он, истурившм се целим телом из тарантаса и стојећи на ногоступу: — „религија, прогрес, човечност!... Збогом!" Његове главе, с набијеним качкетом на очи, нестаде. Лаврецки остаде сам на степеницама, — па је нетремице гледао путем у даљину, док се тарантас не изгуби из вида. „А можда он има право", мишљаше он, враћајући се у кућу — можда сам ја дембел". Многе од Михаљевићевих речи су му се

неизгладљиво урезале у душу, иако се он препирао и није слагао с њим. Нека је само човек добар, па га нико не може побити.

XXVI

После два дана, Марија Дмитријевна, по обећању, стиже са својом младежи у Васиљевско. Девојчице отрчаше одмах у башту, а Марија Дмитријевна уморно прође по собама и уморно све похвали. Своју посету Лаврецком она је сматрала као велику милост, безмало као добро дело. Она се љубазно насмеши кад јој Антон и Апраксија, по старинској навици спахиске послуге, приђоше к руци, — и, изнемоглим гласом, кроз нос, затражи чаја. На велико незадовољство Антона, који је био обукао плетене беле рукавице, чај није служио госпођи и гошћи он, већ најмљени собар Лаврецког, који није знао, по старчевим речима, никаког реда. Зато Антон за ручком учини своје: чврсто стаде иза фотеље Марије Дмитријевне — и више ником није уступио место. Давно невиђена појава гостију у Васиљевском и узбунила је и обрадовала старца: њему је било пријатно видети да се с његовим господином фина господа познају. Уосталом, није се само он узрујавао тај дан: и Лем се узрујавао тако исто. Он је обукао врло кратак фрак боје дувана с шиљастим репом, јако стегнуо мараму око врата и непрестано кашљуцао и уклањао се у страну с пријатним и љубазним лицем. Лаврецки је са задовољством опазио

да се зближење између њега и Лизе наставља: чим уђе, она му пријатељски пружи руку. После ручка Лем извади из задњег џепа на фраку, куда је сваки час турао руку, омањи смотуљак нотне хартије, па стегнувши усне, метну га ћутећи на фортепијано. То је била романса коју је он компоновао уочи тога дана уз старомодне немачке речи у којима се говорило о звездама. Лиза одмах седе за фортепијано и отсвира романсу ... На жалост! музика се показа заплетена и непријатно натегнута; видело се да се композитор напрезао да изрази нешто страсно, дубоко, али ништа није испало: напор је остао само напор. Лаврецки и Лиза су обадвоје то осетили, — и Лем је то осетио; не рекавши ни речи, метну своју романсу у џеп, и, место одговора на предлог Лизин да отсвира још једаред, одмахнувши само главом, значајно рече: „сад — доста!” — погрби се, најежи се, па оде.

Предвече је цело друштво пошло да пеца рибу. У рибњаку иза баште било је много караша и мрена. Марију Дмитријевну наместише у фотељу поред обале у хладу, простреше јој ћилим испод ногу, дадоше најбољу удицу; Антон, као стари искусан пецар, понуди јој своје услуге. Он је свесрдно намештао глисте, пљескао по њима руком, пљувао на њих и чак сам бацао удицу, нагињући се грациозно напред целим трупом. Марија Дмитријевна истог дана је рекла Фјодору Ивановићу своје мишљење о њему овом реченицом на институтско - француском

језику: „il n'y a plus maintenant de ces gens comme ça, comme autrefois;" — Лем се са двема девојчицама упути мало даље до саме бране; Лаврецки се намести поред Лизе. Риба је кључала непрестано, уловљени караши сваки час су светлуцали у ваздуху својим час златним час сребрним боковима; радосни усклици девојчица нису престајали; и сама Марија Дмитријевна мазно цикну два три пут. Најређе се хватала риба код Лаврецког и Лизе; то је вероватно долазило отуда што су они мање него други обраћали пажњу на пецање и пустили да им пловци дођу до саме обале. Црвенкаста висока трска тихо је шуштала око њих, испред њих је мирно сијала непомична вода, па је и њихов разговор текао тихо. Лиза је стајала на малом сплаву; Лаврецки је седео на нагнутом стаблу врбе; на Лизи је била бела хаљина, опасана широком, исто тако белом траком; сламни шешир јој је висио на једној руци, — другом је с нешто напора придржавала витки прут са удицом. Лаврецки је гледао у њен чисти, нешто строг профил, у косу забачену за уши, у нежне образе, који су јој били опаљени као у детета, — па је мислио: „о, како љупко стоји над мојим рибњаком!" Лиза се није окретала њему, већ је гледала у воду — па је и као жмирила и као смешила се. Сенка од блиске липе падала је на обоје.

— Знате ли, — поче Лаврецки, — ја сам много размишљао о мом последњем разговору с вама, па сам дошао до закључка да сте ви необично добри.

— Ја никако нисам имала ту намеру... — хтеде да одговори Лиза — па се застиде.

— Ви сте добри, — понови Лаврецки. — Ја сам неотесан човек, али осећам да вас сви морају волети. Ето, рецимо, Лем; он је просто заљубљен у вас.

Обрве у Лизе не да се намрштише већ задрхташе; то јој се увек дешавало кад би чула нешто непријатно.

— Данас ми је он био врло јадан, — прихвати Лаврецки, — с његовом неуспелом романсом. Бити млад, а не умети — то се да трпети; али остарити, а немати снаге — то је тешко. А нарочито тешко пада то што човек не осећа кад га издаје снага. Старцу је тешко подносити такe ударце!.. Пазите, код вас трза... Кажу, — додаде Лаврецки поћутавши мало, — кажу да је Владимир Николајевић компоновао врло пријатну романсу.

— Да, — одговори Лиза, — то је беспослица, али није ружна.

— А како ви мислите, — упитаће Лаврецки, — је ли он добар музичар?

— Мени се чини да он има велику способност за музику, али се није њом досад бавио као што треба.

— Тако. А је ли као човек добар?

Лиза се насмеја и брзо погледа у Фјодора Иванића.

— Како чудно питање! — викну она, извади удицу и опет је далеко хитну.

— Зашто чудно? Ја вас питам о њему као човек који је недавно овамо дошао, као рођак.

— Као рођак?

— Да. Па ја вам, чини ми се, долазим ујак?

— Владимир Николајевић има добро срце, — поче Лиза, — он је паметан; maman га много воли.

— А волите ли га ви?

— Он је добар човек, зашто да га не волим?

— А! — рече Лаврецки и ућута. Пола тужан, пола подсмешљив израз прелете му преко лица. Његов упорни поглед збуњивао је Лизу, али се она и даље смешила. — „Па, нека им Бог да среће!” — промрмља он најзад, као за себе, — и окрете главу.

Лиза порумене.

— Ви се варате, Фјодоре Иванићу, — рече она, — ви погрешно мислите... А зар се вама Владимир Николајевић не свиђа? — упита она наједаред.

— Не свиђа ми се.

— А зашто?

— Чини ми се да он нема срца.

С Лизиног лица се изгуби осмех.

— Ви сте навикли да строго судите о људима, — проговори она после дугог ћутања.

— Ја не мислим. Какво право имам ја, забога, да судим строго о другима, кад је мени самом потребна њихова благост? Или сте заборавили да се мени само лењивац не смеје?... А шта би, — додаде он, — јесте ли одржали своје обећање?

— Какво?

— Јесте ли се молили Богу за мене.

— Да, ја сам се за вас молила Богу и молим се сваки дан. А ви, молим вас, немојте говорити олако о томе.

Лаврецки поче уверавати Лизу да му то није било ни на крај памети, да он дубоко поштује свачија уверења. Затим се упусти у расправљање о вери, о њеној важности у историји човечанства, о важности хришћанства . . .

— Треба бити хришћанин, — поче Лиза с извесним усиљавањем, — не зато да се упозна небеско . . . овај . . . земаљско, већ зато што сваки човек мора умрети.

Лаврецки с нехотичним чуђењем подиже очи на Лизу и срете њен поглед.

— Какву сте то реч изговорили! — рече он.

— То није моја реч, — одговори она.

— Није ваша. . . Али зашто сте почели говорити о смрти?

— Не знам. Ја често мислим о њој.

— Често?

— Да.

— То не би човек рекао, кад вас овако погледа. У вас је тако весело, ведро лице, ви се смејете. . .

— Да, ја сам сад врло весела, — наивно одговори Лиза.

Лаврецки зажеле да јој узме обе руке и да их снажно стегне.

— Лизо, Лизо! — викну Марија Дмитријевна, — ходи овамо; погледај каквог сам караша ухватила.

— Одмах, maman, — одговори Лиза и пође к њој, а Лаврецки остаде на ракити. „Ја разговарам с њом као да нисам преживео човек", мишљаше он. Одлазећи, Лиза обеси свој шешир о грану; с чудним, скоро нежним осећањем погледа Лаврецки у тај шешир, у његове дугачке, мало погужване траке. Лиза се брзо врати к њему и опет стаде на сплав.

— По чему вам изгледа да Владимир Николајевић нема срца, — упита она после неколико тренутака.

— Већ сам вам рекао да се могу преварити; а уосталом, време ће све показати.

Лиза се замисли. Лаврецки поче говорити о свом живовању у Васиљевском, о Михаљевићу, о Антону; осећао је потребу да говори с Лизом, да јој каже све шта му се збива у души: она га је тако мило, тако пажљиво слушала; њене тако ретке напомене и одговори изгледали су му тако прости и паметни. Он јој то чак рече.

Лиза се зачуди.

— Истина? — проговори она. — А ја сам мислила да, као моја собарица Наста, немам с в о ј и х речи. Она је једном рекла своме веренику: теби мора да је досадно са мном; ти ми говориш све тако лепо, а ја немам својих речи.

„И хвала Богу!" помисли Лаврецки.

XXVII

Међутим је вече наступило и Марија Дмитријевна је изјавила жељу да се врати кући. Девојчице с тешком муком одвојише од рибњака и спремише. Лаврецки изјави да ће госте испратити до пола пута и нареди да му се оседла коњ. Намештајући Марију Дмитријевну у кола, он се сети Лема; али старца нигде нису могли наћи. Њега је одмах нестало чим се свршила вечера. С необичном за његове године снагом Антон залупи врата на колима и оштро викну: терај, кочијашу! Кола се кретоше. На задњем месту седеле су Марија Дмитријевна и Лиза, на предњем девојчице и собарица. Вече је било топло и тихо, и прозори с обе стране су били спуштени. Лаврецки је јахао касом уз кола с Лизине стране, метнувши руку на врата, — кајасе је био бацио на врат коњу, који је одмерено касао, — проговоривши с времена на време по неку реч с младом девојком. Вечерње румени је нестало; наступила је ноћ, а ваздух је чак постао топлији. Марија Дмитријевна брзо заспа; девојчице и собарица заспаше такође. Кола су се кретала брзо и равно; Лиза се нагла напред; тек изашао месец осветљавао јој је лице, мирисан ноћни ветрић пиркао јој је у очи и образе. Осећала се пријатно. Рука јој се наслањала на врата од кола поред руке Лаврецког. И њему је било пријатно: јахао је кроз мирну ноћну топлину, не спуштајући очију с доброг младог лица, слушајући млади глас, који је и у шапату звучао, говорећи просте, добре ствари;

није ни опазио да су прешли пола пута. Он не хтеде будити Марију Дмитријевну, стеже лако Лизину руку и рече: „па сад смо пријатељи, зар не?" Она климну главом, он заустави коња. Кола одјурише даље, нихајући се лагано и као ронећи; Лаврецки се врати ходом кући. Чар летње ноћи га обухвати; све око њега је изгледало тако неочекивано чудно и, у исто време, тако одавно и тако слатко познато; наблизу и надалеко, — а далеко се видело, ма да очи много што шта нису распознавале, — све се одмарало; млад живот који се расцветао показивао се у самом том миру. Коњ Лаврецког је живо ишао, њихајући се равномерно на десно и на лево; велика црна сенка је ишла поред њега; било је нешто тајанствено пријатно у топоту његових копита, нешто весело и чудно у пућпурикању препелица. Звезде се изгубише у некаком светлом диму; непун месец је сијао тврдим сјајем; његова светлост се разливала као благ поток по небу и падала као пега димљивог злата на танке облачке који су пролазили близу њега; свежина ваздуха изазивала је лаку влагу на очи, љупко је обухватала све удове, лила се као слободна струја у груди. Лаврецки је уживао и радовао се своме уживању. „Но, ми ћемо још поживети, мишљаше он; није нас још сасвим појела. . ." он не доврши: ко или шта. . . После поче мислити о Лизи, о томе како мучно да воли Паншина; како, кад би се срео с њом у другим приликама, — Бог зна шта би од тога могло произаћи; како разуме Лема, ма

да она нема „својих речи". Па и то није истина: она има своје речи... „немојте о томе говорити лакомислено", сети се Лаврецки њених речи. Он је дуго јахао, оборивши главу, затим се исправи и лагано изговори:

И ја сам спалио све чему сам се клањао,
Поклонио се свему што сам спаљивао...

Али одмах удари коња корбачем, па је јурио све до куће.

Сјахавши с коња, он се последњи пут обазре с нехотичним захвалним осмејком. Ноћ, нема, љупка ноћ, лежала је по брежуљцима и долинама; издалека, из њене миришљаве дубине, Бог зна откуда, — да ли с неба или са земље, — била је тиха и мека топлина. Лаврецки посла последњи поздрав Лизи и устрча уз степенице.

Идући дан је прошао доста мртво. Од јутра је падала киша; Лем је гледао испод ока и све јаче и јаче стискао усне, као да се зарицао да их никад не отвори. Лежући да спава, Лаврецки узе са собом на постељу читаву гомилу француских листова који су већ више од две недеље стајали на његовом столу неотворени. Он поче равнодушно цепати омоте и летимично прегледати ступце у новинама, у којима уосталом није било ничега новог. Хтеде већ да их баци — па наједанпут скочи из постеље као опарен. У фељтону једних од тих новина, познати нам већ

мосје Жил јављао је својим читаоцима „тужну новост": дивна, бајна Московка, — писао је он, — једна од царица моде, украс париских салона, M-me de Lavretzki умрла је скоро ненадно, — и тај глас, на жалост и сувише тачан, тек што је стигао до њега, г-на Жила. Он је био — тако је настављао он, — може се рећи, пријатељ покојничин...

Лаврецки се обуче, изађе у башту и све до ујутру ходао је горе доле све истом алејом.

XXVIII

Сутрадан, за време чаја, Лем замоли Лаврецког да му да коња, да би се вратио у варош. „Време је да се прихватим посла, то јест часова", рече старац, — „јер овде само узалуд време губим". Лаврецки му не одговори одмах: правио се да је расејан. „Добро", рече он напослетку, „и ја ћу с вама поћи". — Без помоћи слуге, стењући и љутећи се, спреми Лем свој мали кофер, исцепа и спали неколико листова нотне хартије. Упрегоше коње. Излазећи из кабинета, Лаврецки метну у џеп јучерашњи број новина. За све време пута, и Лем и Лаврецки су мало говорили један с другим: свакога су забављале сопствене мисли, и сваки се радовао што га онај други не узнемирује. И растали су се доста хладно, што се, уосталом, често дешава међу пријатељима у Русији. Лаврецки довезе старца до његове кућице: овај изађе из кола, узе свој кофер, па, не пружајући своме пријатељу руку (он је држао кофер обема рукама

испред груди), чак и не гледајући у њега, рече му руски: збогом! — Збогом, — понови Лаврецки и рече кочијашу да вози у његов стан. Он је за сваки случај држао стан у вароши О . . . Написавши неколико писама и ручавши на брзу руку, Лаврецки се упути Калитиним. Он застаде код њих у салону само Паншина, који му рече да ће Марија Дмитријевна сад доћи, и одмах с најискренијом љубазношћу ступи с њим у разговор. До тога дана Паншин се понашао према Лаврецком не може се рећи с висине, већ снисходљиво; али Лиза, причајући Паншину свој јучерашњи пут, говорила је о Лаврецком као о дивном и паметном човеку; то је било довољно: требало је освојити „дивног човека". Паншин поче с комплиментима Лаврецком, с описивањем одушевљења с којим је, по његовим речима, цела породица Марије Дмитријевне говорила о Васиљевском, а после, по свом обичају, прелазећи вешто на самог себе, поче говорити о својим пословима, о погледима својим на живот, на свет, на службу. Рече две три речи о будућности Русије, о томе како треба држати губернаторе у рукама; том приликом весело направи шалу на свој рачун и додаде да су му поред осталог у Петрограду ставили у дужност — „de populariser l'idée du cadastre". Он је говорио доста дуго, с немарним поуздањем решавајући све тешкоће и, као мађионичар лоптама, играјући се најважнијим административним и политичким питањима. Израз: „ево шта бих ја учинио кад бих био на месту владе", „ви

ћете се, као паметан човек, одмах сложити са мном" — нису му силазиле с језика. Лаврецки је хладно слушао причање Паншина: није му се свиђао тај лепи, паметни и неусиљено фини човек, с његовим ведрим осмехом, уљудним гласом и радозналим очима. Са својим брзим поимањем туђих осећаја, Паншин је брзо увидео да не чини нарочито задовољство своме саговорнику, и под згодним изговором се изгуби, мислећи у себи да је Лаврецки можда и диван човек, али да није симпатичан, „aigri" и, „en somme", мало смешан. — Марија Дмитријевна се појави у пратњи Гедеоновског; затим дође Марфа Тимофејевна с Лизом; за њима дођоше остали укућани; после стиже и љубитељка музике, Беленицина, мала, помршава дама, скоро детињег уморног и лепог лица, и у црној хаљини која је све шуштала, са шареном лепезом и дебелим златним наруквицама; дође и њен муж, пуначак човек, црвених образа, дугачких ногу и руку, белих трепавица и с непомичним осмехом на дебелим уснама; жена у гостима никад није с њим говорила, а код куће, у тренуцима нежности, звала га је својим прасенцетом; Паншин се врати: у собама се напуни много народа и постаде бучно. Лаврецком није било по вољи тако велика множина народа; нарочито га је љутила Беленицина, која га је сваки час гледала кроз лорњет. Он би одмах отишао, да није било Лизе: хтео је да јој каже две речи насамо, али задуго није могао улучити згодан тренутак, па се задовољио тим што ју је с по-

тајном радошћу пратио погледом; никад му њено лице није изгледало племенитије и милије. Она је много добијала од своје близине Беленициној. Ова се непрестано мицала на столици, увијала својим уза-ним раменима, смејала се мазним смехом и час жми-рила, час широко отварала очи. Лиза је седела мирно, гледала право и уопште се није смејала. Домаћица седе да игра карата с Марфом Тимофејевном, Бе-леницином и Гедеоновским, који је играо врло споро, непрестано грешио, мигао очима и брисао лице ма-рамицом. Паншин начини меланхоличан изглед, изра-жаваше се кратко, важно и тужно, — ни узми ни устани, промашени уметник, — али, и поред молбе Беленицине, која је много с њим кокетовала, није пристао да отпева своју романсу: Лаврецки га је женирао. И Фјодор Иванић је мало говорио; нарочит израз његовог лица је зачудио Лизу, чим је ушла у собу: она је одмах осетила да он има нешто да јој каже, али се, ни сама не знајући зашто, бојала да га упита. Напослетку, прелазећи у салу да налива чај, она и нехотице окрете главу према њему. Он одмах пође за њом.

— Шта је вама? — прозбори она, мећући чајник на самовар.

— А зар сте ви нешто опазили? — рече он.

— Ви данас нисте онакав каквог сам вас виђала досад.

Лаврецки се наже над сто.

— Хтео сам, поче он, да вам кажем једну новост, али сад је немогуће. Уосталом, прочитајте ево ово што је означено оловком у овом фељтону, — додаде он, пружајући јој број листа који је био понео са собом. — Молим да то чувате у тајности; ја ћу свратити сутра изјутра.

Лиза се пренерази . . . Паншин се појави на прагу: она тури лист у свој џеп.

— Јесте ли читали Обермана, Лизавета Михајловна? — упита Паншин замишљено.

Лиза му одговори онако узгред, па оде из сале горе. Лаврецки се врати у салон и приђе карташком столу. Марфа Тимофејевна, спустивши траке на чепцу и поцрвенивши, поче му се жалити на свога партнера, Гедеоновског, који, по њеним речима, није умео да пође.

— Дабогме, — рећи ће она, — играти карата није исто што измишљати којешта.

Онај продужи мигати очима и брисати се. Лиза дође у салон и седе у кут; Лаврецки погледа у њу, она погледа у њега, — и обома би скоро мучно. Он прочита недоумицу и некакав потајни прекор на њеном лицу. Да говори с њом, као што је желео, није могао; да остане у истој соби с њом као гост међу другим гостима, — било му је тешко: он се реши да иде. Поздрављајући се с њом, пође му за руком да јој каже да ће доћи сутра и додаде да се нада у њено пријатељство.

— Дођите, — одговори она с истом недоумицом на лицу.

Паншин оживе по одласку Лаврецког; поче давати савете Гедеоновском, подсмешљиво љубазно је разговарао с Беленицином, и најзад отпева своју романсу. Али с Лизом је говорио и гледао у њу као и пре: значајно и мало тужно.

А Лаврецки опет није спавао сву ноћ. Он није био тужан, није се узрујавао, потпуно се утишао, али није могао спавати, он се чак није сећао прошлости, он је просто гледао у цео свој живот: срце му је куцало тешко и уједначено, часови су пролетали, а он није ни мислио да спава. Само с времена на време му је избијала мисао: „та то није истина, све је то глупост", — и он се заустављао, обарао главу и понова почињао гледати у свој живот.

XXIX

Марија Дмитријевна није баш љубазно примила Лаврецког када се он сутрадан јавио код ње, „Гле, навадио се", помисли она. Он јој се сам по себи није много свиђао, па и Паншин, под чијим је утицајем била, врло лукаво и немарно га јуче похвалио. Пошто га она није сматрала као госта, нити је мислила да треба да занима рођака, скоро укућанина, то није прошло ни пола сата, а он је већ ходао с Лизом алејом у парку. Леночка и Шурочка су трчале на неколико корака од њих по цвећу.

Лиза је била мирна као и обично, али бледа него обично. Она узе из џепа и пружи Лаврецком испресавијан табак новина.

— То је страшно! — рећи ће она.

Лаврецки ништа не одговори.

— Да, можда то још није истина, — додаде Лиза.

— Зато сам вас и молио да ником о томе не говорите.

Лиза пође неколико корака.

— Реците, — поче она, — ви нисте ожалошћени? Ни мало?

— Ја сам не знам шта осећам, — одговори Лаврецки.

— Али ви сте је ваљда раније волели?

— Јесам.

— Много?

— Много.

— И нисте ожалошћени због њене смрти?

— Она за мене није сад умрла.

— То је грешно што ви говорите... Немојте се на мене љутити. Ви ме називате својим пријатељем: пријатељ може све рећи. Мени је, богами, чак страшно... Јуче вам је лице било тако зло... Сећате ли се како сте се недавно жалили на њу? — А ње тада можда више није ни било на свету. То је страшно. Као да вам је то послато за казну.

Лаврецки се тужно осмехну.

— Ви мислите?... Сад сам бар слободан.

Лиза лако задрхта.

— Којешта, немојте тако говорити. Нашто вам ваша слобода? Не треба о том сад да мислите, већ о опроштају...

— Ја сам јој давно опростио, — пресече Лаврецки и махну руком.

— Не, не то, — одговори Лиза и поцрвене. — Нисте ме добро разумели. Треба да се побринете о томе да вама буде опроштено...

— Ко да ми опрости?

— Ко? — Бог. Ко вам може опростити осим Бога?

Лаврецки је ухвати за руку.

— Ах, Лизавета Михајловна, верујте ми, — узвикну он, — ја сам и тако био довољно кажњен. Већ сам све искупио, — верујте ми.

— То ви не можете знати, — рече Лиза полугласно. — Ви сте заборавили, — још недавно, кад сте оно онда са мном говорили, — нисте јој хтели опростити...

Обоје ћутећи пођоше по алеји.

— А ваша кћи? — упита одједном Лиза, па стаде. Лаврецки задрхта.

— О, не брините се! Ја сам већ послао писма у сва места. Будућност моје кћери, како је ви... како ви велите... осигурана је. Не брините се.

Лиза се тужно осмехну.

— Али ви имате право, — настави Лаврецки: — шта да радим са својом слободом? На шта ми она?

— Кад сте добили овај лист? — проговори Лиза, не одговарајући на његово питање.

— Сутрадан по вашој посети.

— Па је ли могуће... је ли могуће да чак нисте ни заплакали?

— Не. Био сам пренеражен; али откуда да ми дођу сузе? Зар да плачем за прошлошћу, — па она ми је сва спаљена!... Сама њена погрешка није уништила моју срећу, већ ми је само доказала да је уопште никад нисам ни имао. А због чега сам имао плакати? Уосталом, ко зна? — ја бих можда био више ожалошћен да сам тај глас добио две недеље раније...

— Две недеље? — упита Лиза. — Па шта се то тако десило за те две недеље?

Лаврецки ништа не одговори, а Лиза одједном поруменe јаче него мало пре.

— Да, да, ви сте погодили, — прихвати изненада Лаврецки, — за ове две недеље ја сам сазнао шта значи чедна женска душа и моја прошлост се још више удаљила од мене.

Лиза се збуни и лагано пође у башту са цвећем, где су биле Леночка и Шурочка.

— А ја сам задовољан што сам вам показао овај лист, — говорио је Лаврецки идући у стопу за њом; — већ сам навикао да ништа не кријем од вас, и надам се да ћете ми ви вратити истим таким поверењем.

— Мислите? — рече Лиза и стаде. — У том случају требало би да ја... али не! То је немогућно.

— Шта то? Говорите, говорите.

— Богами, чини ми се не треба да... А уосталом, — додаде Лиза, па се окрете Лаврецком смешећи се: — каква је то поверљивост упола? — Знате ли? Ја сам данас добила писмо.

— Од Паншина?

— Да, од њега... откуд ви знате?

— Он тражи вашу руку?

— Да, — рече Лиза, па погледа право и озбиљно Лаврецком у очи.

Лаврецки од своје стране озбиљно погледа у Лизу.

— Па шта сте му одговорили? — рече он напослетку.

— Не знам шта да му одговорим, — одговори Лиза и отпусти скрштене руке.

— Како? Па ви њега волите?

— Да — он ми се свиђа; он је, изгледа, добар човек...

— Ви сте ми то исто и истим речима рекли пре три дана. Ја хоћу да знам волите ли га оним силним, страсним осећањем које смо навикли звати љубављу?

— Како ви разумете, — не.

— Ви нисте заљубљени у њега?

— Нисам. А зар је то потребно?

— Како не!

— Он се свиђа мамици, — настави Лиза, — он је добар; ја немам ништа против њега.

— Ипак, ви се колебате?

— Да... и може бити, — ви сте, ваше речи су томе узрок. Сећате ли се шта сте говорили пре два дана? Али то је слабост...

— О, дете моје! — узвикну наједном Лаврецки, а глас му задрхта; — не мудрујте лукаво, не зовите слабошћу крик свога срца, које неће да се преда без љубави. Не узимајте на себе таку страшну одговорност према томе човеку, кога не волите, а коме хоћете да припаднете...

— Ја се покоравам, ја ништа не узимам на себе, — изусти да каже Лиза...

— Покоравајте се своме срцу; оно једино ће вам казати истину, — прекиде је Лаврецки. — Искуство, разум — све је то прашина и таштина! Немојте лишавати себе најлепше, једине среће на земљи.

— Зар ви то говорите, Фјодоре Иванићу? Ви сте се сами оженили из љубави — па јесте ли били срећни?

Лаврецки пљесну рукама.

— Ах, не говорите ми о томе! Ви ни појмити не можете шта све млад човек, неискусан, ружно васпитан дечак може сматрати као љубав!... А најзад, нашто да клеветам самога себе? Малочас сам вам рекао да нисам знао за срећу... не! Ја сам био срећан!

— Чини ми се, Фјодоре Иванићу, — рече Лиза спустивши глас (кад год се није слагала са својим

саговорником, увек је спуштала глас; при том је осећала велико узбуђење): — срећа на земљи не зависи од нас.

— Од нас, од нас, верујте ми (он је ухвати за обе руке; Лиза побледе, па је скоро уплашено, али пажљиво гледала у њега): — само кад не бисмо ми сами кварили свој живот. За неке људе брак из љубави може бити несрећа; али не за вас, с вашом мирном нарави, с вашом ведром душом! Преклињем вас, немојте се удавати без љубави, из осећања дужности, одрицања, или због другог чега... То је исто тако безверје, исто тако рачун, — па још најгори. Верујте ми, — ја имам права то да кажем: скупо сам платио за то право. И ако ваш Бог...

У том тренутку Лаврецки опази да Леночка и Шурочка стоје поред Лизе и с немим чуђењем гледају у њега. Он пусти Лизине руке, брзо рече: — извините ме, молим вас, — па се упути кући.

— Једно вас само молим, — рече он, враћајући се Лизи: — не одлучујте се одмах, причекајте, промислите о томе што сам вам рекао. Чак ако ми и не поверујете, ако се одлучите на удају по разуму, — и у том случају не треба да се удате за господина Паншина: он не може бити ваш муж... Зар не, обећавате ми да нећете журити?

Лиза хтеде да одговори Лаврецком, али не рече ни речи — не зато што се одлучила „да жури", већ зато што јој је срце одвећ јако куцало и осећање налик на страх одузело јој дах.

XXX

Одлазећи од Калитиних, Лаврецки се срете с Паншином; они хладно поздравише један другог. Лаврецки дође у свој стан и закључа се. Он се осећао како можда никада дотле. Није ли одавно био у стању „мирне укочености"? Није ли се одавна осећао, како се он сам изражавао, на самом дну реке? Па шта је променило његово стање? Шта га је изнело напоље, на површину? Да ли најобичнија, неизбежна, ма да увек неочекивана случајност: смрт? Да; али он није мислио толико о жениној смрти, о својој слободи, колико о томе — какав ће одговор дати Лиза Паншину. Осећао је да је за последња три дана почео на њу гледати другим очима; сетио се како је, враћајући се кући и мислећи о њој у ноћној тишини, говорио самом себи: „кад би!..." то његово „кад би", које се односило на прошлост, на немогуће, збило се, иако не онако како је он рачунао, — али само његова слобода није била довољна. „Она ће послушати матер", мишљаше он: „удаће се за Паншина; али чак ако га и одбије, — зар то није свеједно за мене?" Пролазећи поред огледала, он летимично погледа у своје лице и слеже раменима.

Дан му прође брзо у тим размишљањима; настаде вече. Лаврецки се упути Калитиним. Ишао је брзо, али близу њихове куће успори корак. Пред уласком су стајала Паншинова кола. „Но, помисли Лаврецки, нећу да будем себичњак", — па уђе у кућу.

У кући никога не срете, и у салону је било тихо; он отвори врата и спази Марију Дмитријевну, која је играла пикета с Паншином. Паншин му се ћутећи поклони, а домаћица узвикну: гле, нисмо се надали! — и мало набра обрве. Лаврецки седе поред ње и стаде гледати у њене карте.

— Зар ви знате пикет, — упита она с некаквом прикривеном зловољом, и одмах рече да је погрешно одбацила карту.

Паншин израчуна деведесет и поче учтиво и мирно купити штихове, са озбиљним и достојанственим изразом на лицу. Тако морају играти дипломати; вероватно је и он тако играо у Петрограду, с каквим моћним достојанствеником, коме је желео да улије повољно мишљење о својој солидности и зрелости. „Сто један, сто два, каро, сто три", равномерно је одјекивао његов глас и Лаврецки није могао разумети шта је звучало у њему: укор или задовољство самим собом.

— Могу ли видети Марфу Тимофејевну? — упита он, видевши како Паншин с још већим достојанством почиње мешати карте. У њему се више није видело ни трага од уметника.

— Мислим да можете. Она је у својој соби, горе, — одговори Марија Дмитријевна, — распитајте.

Лаврецки оде горе. И Марфу Тимофејевну затече за картама: она је играла магараца с Настасијом Карповном.

Роска залаја на њега; обе га старице дочекаше љубазно, нарочито Марфа Тимофејевна.

— А! Феђа! Изволи, — рече она; — седи, роде. А ми ћемо сад завршити игру. Хоћеш ли слатко?... Шурочка, донеси му теглу с јагодама. Нећеш? Но, онда седи тако; а да пушиш, немој: не могу да осетим вашу дуванчину, а и Матроз од њега кија.

Лаврецки брзо рече да и не мисли пушити.

— Јеси био доле? — настави старица; — кога си тамо видео? Паншин се непрестано тамо врти? А јеси ли видео Лизу? Ниси? Она је хтела овамо доћи... А ево и ње; ми о вуку, а вук на врата.

Лиза уђе у собу, па спазивши Лаврецког поцрвене.

— Ја сам дошла до вас на један тренутак, Марфа Тимофејевна, — поче она...

— Зашто на један тренутак? — упита старица. — Како то ви све, младе девојке, не можете да се скрасите? Видиш ли да имам госта: поћаскај с њим, забави га.

Лиза седе на крај столице, подиже очи на Лаврецког — и осети да га мора обавестити чим се свршио њен састанак с Паншином. Али како то да учини? И стидела се и било јој је нелагодно. Зар се одавно упознала с њим, с тим човеком који и у цркву ретко иде и тако равнодушно подноси женину смрт, — а ето му већ саопштава своје тајне... Истина, он се интересује за њу; и она сама му верује и осећа привлачност према њему; па ипак је

би стид, као да је неки туђинац ушао у њену девојачку, чисту собицу.

Марфа Тимофејевна јој притече у помоћ.

— Јер ако га ти не забавиш, — поче она, — ко ће га, јадника, забавити? Ја сам за њега одвећ стара, он је за мене одвећ паметан, а за Настасију Карповну он је одвећ стар, њој ти дај све младе.

— А чим ја могу забавити Фјодора Иванића? — рећи ће Лиза. — Ако он хоће, боље да му што отсвирам на фортепијану, — додаде она неодлучно.

— Па одлично; паметна си ми ти, — одговори Марфа Тимофејевна. — Идите, мили моји, доле; кад свршите, дођите; а ја сам ето остала магарац, срамота ме је, па морам вратити.

Лиза устаде, Лаврецки пође за њом. Силазећи низ степенице, Лиза се заустави.

— Право кажу, — поче она, — да је људско срце пуно противречности. Ваш пример требало је да ме уплаши, да ми улије неповерење према браку из љубави, а ја. . .

— Ви сте га одбили? — прекиде је Лаврецки.

— Нисам; али нисам ни пристала. Ја сам му све рекла, све што сам осећала, и замолила сам га да причека. Јесте ли задовољни? — додаде она с брзим осмехом, — па стрча низ степенице, додирујући овлаш ограду руком.

— Шта хоћете да вам отсвирам — упита она, подижући поклопац фортепијана.

— Што хоћете, — одговори Лаврецки и седе тако да је може гледати.

Лиза поче свирати и дуго није скидала очију са својих прстију. Најзад погледа у Лаврецког и застаде: тако јој се необично и чудно учини његово лице.

— Шта је вама? — упита она.

— Ништа, — одговори он; — врло ми је добро; мило ми је због вас, мило ми је што вас видим, — наставите.

— Мени се чини, — рече Лиза неколико тренутака после тога, — да ме он доиста воли, не би написао то писмо; он би морао осећати да му ја сад не могу одговорити.

— То није важно; — рече Лаврецки — важно је то да ви њега не волите.

— Престаните, какав је то разговор! Мени се све привиђа ваша покојна жена, па сте ми страшни.

— Како дивно свира моја Лизета, зар не, Волдемар? — говорила је у исто време Марија Дмитријевна Паншину.

— Да, — одговори Паншин, — врло дивно.

Марија Дмитријевна погледа нежно у свога младога партнера, али он начини још важније и забринутије лице и рече да има четрнаест краљева.

XXXI

Лаврецки није био млад човек; он се није могао дуго варати у погледу осећања које је код њега изазвала Лиза; он се тај дан коначно уверио да ју је

заволео. Али га то није много обрадовало. „Зар ја у својих тридесет пет година, помисли он, немам другог посла, већ да опет предам своју душу у руке жени? Али се Лиза не може сравњивати с о н о м... Она не би тражила од мене срамних жртава; она ме не би одвајала од мојих радова; она би ме сама одушевила за поштен, озбиљан рад, и ми бисмо обоје пошли напред, дивном циљу. Да, заврши он своја размишљања, све је то лепо, али је зло то што она уопште неће поћи са мном. Није ми бадава рекла да сам јој страшан. Зато она ни Паншина не воли... Слаба утеха!"

Лаврецки оде у Васиљевско; али се ни четири дана није скрасио тамо, — тако му је било досадно. Њега је мучило и ишчекивање: глас што га је објавио г-н Жил требало је да се потврди, а он није добијао никаквих писама. Он се врати у варош и преседе вече код Калитиних. Лако је могао приметити да је Марија Дмитријевна била против њега расположена; али је успео унеколико да је умилостиви изгубивши у њену корист петнаест рубаља на пикету, — па је провео око пола сата насамо с Лизом, иако јој је мати још уочи тога дана саветовала да не буде сувише фамилијарна с човеком „qui a un si grand ridicule". Нашао је да се променила: као да је постала замишљенија, прекоре га због његовог отсуства и упита га хоће ли да иде сутра на службу (сутрадан је била недеља).

— Отидите, — рече она, пре него што он стиже да јој одговори, — заједно ћемо се помолити за покој њене душе. — Затим додаде да не зна шта да ради, — не зна има ли право терати Паншина да и даље чека њену одлуку.

— А зашто? —упита Лаврецки.

— Зато, — рече она, — што већ сад почињем слутити каква ће бити та одлука.

Она изјави да је боли глава, па оде горе у своју собу, пруживши Лаврецком врхове својих прстију.

Сутрадан Лаврецки оде на службу. Лиза је већ била у цркви кад он дође. Она га је спазила, иако се није окренула њему. Усрдно се молила; тихо су јој сијале очи, тихо се нагињала и подизала глава. Он осети да се она моли и за њега, и душа му се испуни необичним миљем. Било му је и пријатно, а и мало као стид. Свет који је стајао пристојно, мила лица, складно певање, мирис тамњана, дуги коси зраци с прозора, и сами мрачни зидови и сводови, — све је говорило његовом срцу. Одавно није био у цркви, одавно се није обраћао Богу; па и сад није говорио никакве молитве, — он се без речи није чак ни молио Богу, — али је макар за тренутак, ако не телом, а оно свим својим мислима простро се ничице и пао смирено на земљу. Сети се како се у детињству сваки пут у цркви дотле молио Богу док није осетио на своме челу као нечији свеж додир; то ме, мислио је он тада, анђео чувар прима, меће ми на чело жиг избора. Он погледа у Лизу...

„Ти си ме овамо довела", помисли он; „па дотакни се мене, дотакни се моје душе". Она се и даље тихо молила; њено лице му се учини радосно, и њега опет обузе миље, он је молио мир за другу душу, а за своју душу — опроштај...

Они се састадоше на паперти; она га поздрави весело и љупко. Сунце је јарко осветљавало младу траву у црквеној порти, шарене хаљине и мараме на женама; звона суседних цркава су брујала у висини; врапци су цирикали по плотовима. Лаврецки је стајао гологлав и смешио се; лак ветрић подизао му је косу и крајеве трака на Лизином шеширу. Он намести у фијакер Лизу и Леночку која је с њом била, раздаде сав свој новац просјацима, па лагано оде кући.

XXXII

Настадоше тешки дани за Фјодора Иванића. Био је стално као у некој грозници. Свако јутро је ишао на пошту, узбуђено је отварао писма, листове, — и нигде није налазио ништа што би могло потврдити или оповргнути кобни глас. По некад је сам себи изгледао гадан: „шта то ја радим", мислио је он: „чекам, као гавран крви, поуздан глас о жениној смрти!" Калитиним је ишао сваки дан; али му и тамо није било лакше: домаћица се дурила на њега, примала га као из милости; Паншин се понашао према њему претерано учтиво; Лем се подао мизантропији и једва га поздрављао, а што је најгоре

Лиза као да га се клонила. А када би јој се десило да остане с њим насамо, она је, место раније поверљивости, показивала забуну; није знала шта да му каже, па се и он сам осећао збуњен. Лиза је за неколико дана постала сасвим друкчија него што ју је он знао: у њеним покретима, гласу, у самом смеху опажала се потајна плашња, дотле невиђена неуједначеност. Марија Дмитријевна, како је Бог дао себичну, није ништа слутила; али је Марфа Тимофејевна почела пазити на своју љубимицу. Лаврецки је више пута пребацио самом себи што јој је показао онај број листа: морао је самом себи признати да је у његовом душевном стању било нешто што буни чисто осећање. Он је исто тако рачунао да промена код Лизе долази од њене борбе са самом собом, од њених колебања: какав одговор да даде Паншину? Једаред му донела књигу, роман Валтера Скота, који је сама од њега тражила.

— Јесте ли ви прочитали ту књигу? — рече она, па хтеде да иде.

— Причекајте за тренутак; ја с вама тако давно нисам био насамо. Ви као да ме се бојите.

— Да.

— Зашто, забога?

— Не знам.

Лаврецки мало поћута.

— Реците, — поче он, — још се нисте одлучили?

— Шта хоћете да кажете? — рече она, не дижући очију.

— Ви ме разумете. . .

Лиза одједном плану.

— Немојте ме питати ни о чему, — рече она живо; — ја ништа не знам; саму себе не знам . . .

И после тога одмах се уклони.

Сутрадан Лаврецки дође код Калитиних после ручка и застаде код њих припреме за ноћно бденије. У углу трпезарије, на четвороуглом столу, застрвеном чистим чаршавом, већ су стајале прислоњене уза зид мале иконе оковане у злато, с маленим мутним дијамантима у венчићима. Стари слуга у сивом фраку и плитким ципелама, прође кроз сву собу, не журећи и не лупајући потпетицама, намести две воштане свеће у танким свећњацима пред иконе, прекрсти се, поклони се и тихо изађе. Неосветљена соба је била празна. Лаврецки прође неколико пута по трпезарији, упита — да није нечији имендан? Слуга му одговори шапатом да није, већ да је свеноћно бденије наручено по жељи Лизавете Михајловне и Марфе Тимофејевне; да су хтеле да донесу чудотворну икону, али је она однета тридесет километара далеко неком болеснику. Убрзо стиже с црквењацима и свештеник, већ старији човек, с великом ћелом, и гласно се накашља у претсобљу; даме одмах једна за другом пођоше из кабинета и прићоше му да приме благослов; Лаврецки му се ћутећи поклони. Свештеник постоја мало, још једном се накашља, и упита полугласно из баса:

— Желите ли да почнемо?

— Почните, баћушка, — одговори Марија Дмитријевна.

Он се поче облачити; црквењак у стихару понизно замоли жара; замириса тамјан. Из претсобља изађоше собарица и лакеји, па стадоше у збијеној гомили пред вратима. Роска, која никад није силазила озго, одједном се појави у трпезарији: стадоше је изгонити: она се уплаши, поче се вртети па стаде; лакеј је узе и изнесе. Бденије поче. Лаврецки се приби у кут; осећао се чудно, скоро тужно; ни сам није могао добро разабрати шта је осећао. Марија Дмитријевна је стајала испред свих, пред фотељама; она се крстила мазно и немарно, господски — час гледајући око себе, час подижући одједном погледе горе: било јој је досадно. Марфа Тимофејевна изгледала је забринута; Настасија Карповна клањала се до земље и дизала се с некаквим скромним и меким шумом; Лиза како је стала, тако се није ни макла с места нити се покретала; по сконцентрисаном изразу њеног лица могло се видети да се пажљиво и топло моли Богу. Љубећи крст по завршетку бденија, она пољуби и свештеника у црвену руку. Марија Дмитријевна га позва на чај; он скиде епитрахиљ, доби у неколико световни изглед и заједно с дамама пређе у салон. Отпоче разговор, не одвећ живахан. Свештеник испи четири шоље, бришући непрестано марамицом своју ћелу, међу осталим исприча да је трговац Авошников приложио седам стотина рубаља на позлату црквеног „кумбета", и рече

који је поуздан лек против пега. Лаврецки седе до Лизе, али се она држала озбиљно, скоро сурово, и ни једаред није погледала у њега. Она га као намерно није примећивала; некаква хладна, озбиљна раздраганост била ју је обузела. Лаврецки је однекуд хтео да се осмехне и да каже штогод занимљиво; али му је у срцу била забуна, и он најзад оде, у потајној двоумици . . . Осећао је да нешто има код Лизе што он не може да схвати.

Други пут, седећи у салону у слушајући удворичка, али досадна брбљања Гедеоновскога, Лаврецки се изненада, и сам не знајући како, окрете и ухвати дубок, пажљив, упитан поглед у Лизиним очима. После је Лаврецки целу ноћ о њему мислио. Он је волео, али не као дечак, није му доликовало да уздише и чезне, па и сама Лиза није изазивала таква осећања; али љубав у свима узрастима има своје патње, — и он их је потпуно искусио.

XXXIII

Једаред је Лаврецки, по своме обичају, седео код Калитиних. После несносно топлог дана настало је тако дивно вече да је Марија Дмитријевна, поред све своје одвратности према промаји, наредила да се отворе сви прозори и врата што воде у башту и изјавила да неће играти карата, да је при тако лепом времену грехота играти карте, већ треба уживати у природи. Од гостију био је само Паншин. Расположен увече, и не желећи певати пред Лаврецким, али осе-

ћајући прилив уметничких осећања, упусти се у поезију: прочита лепо, али сувише разумно и с непотребним финесама неколико Љермонтовљевих песама (тада Пушкин још није био опет ушао у моду) — па наједанпут, као стидећи се својих излива, поче поводом познате песме „Мисли" корети најновије поколење, при чему не пропусти прилику да изложи како би он све окренуо на свој начин кад би имао власт у рукама. „Русија је, — говорио је он, — изостала од Европе; треба је стићи. Тврде да смо млади, — то је глупост; а при том код нас нема проналазачког духа: сам Х-в признаје да ми чак ни мишоловку нисмо измислили. Према томе, ми, хтели не хтели, морамо узајимати од других. Ми смо болесни, вели Љермонтов, — ја се слажем с њим; али ми смо болесни зато што смо само упола постали Европљани; чим смо се повредили, тим треба и да се лечимо („le cadastre", помисли Лаврецки). Код нас су се, — настави он, — најбоље главе — les meilleurs têtes — давно у то увериле; сви су народи у суштини једнаки; уводите само добре установе — па је ствар у реду. Допуштам да се може прилагођавати постојећем начину народног живота; то је наша ствар, ствар људи . . . (он умало не рече: државника) државних службеника; али, у случају потребе, не брините се: установе ће преиначити и тај сам начин живота". Марија Дмитријевна је раздрагано одобравала Паншину. „Гле какав паметан човек, — мислила је, — говори код мене". Лиза је ћутала, при-

слонивши се уз прозор; Лаврецки је ћутао такође; Марфа Тимофејевна је играла карата са својом пријатељицом у куту, мрмљајући нешто себи у недра. Паншин је ходао по соби и говорио лепо, али потајно љут: изгледало је да није грдио цело поколење, већ само неколико познатих му људи. У башти Калитиних, у великом жбуну јоргована, живео је славуј; његови први вечерњи звуци одјекивали су кад би се прекинуо красноречиви говор; прве звезде су се палиле на ружичастом небу, над непомичним врховима липа. Лаврецки се диже и поче одговарати Паншину; заподеде се препирка. Лаврецки је заступао младост и самосталност Русије; жртвовао је себе, своје поколење, — али је бранио нове људе, њихова уверења и жеље; Паншин је одговарао раздражљиво и оштро, изјави да паметни људи треба све да преуреде и најзад се толико занео да је заборавио на свој камер-јункерски чин и чиновничку каријеру па рекао Лаврецком да је назадан конзервативац, чак је направио алузију — истина, сасвим издалека — на његов лажан положај у друштву. Лаврецки се не ражљути, не повиси глас (он се сети да му је и Михаљевић говорио да је заостао — само волтеровац) — па је мирно потукао Паншина у свима тачкама. Он му доказа немогућност скокова и надувених преправака, неоправданих ни познавањем рођене земље, ни правом вером у идеал, макар и негативан; наведе за пример своје сопствено васпитање, тражио је пре свега признавање народне прав-

де и покоравање њој, — оно покоравање без којег је и смелост против лажи немогућна; није најзад бежао од заслуженог по његовом мишљењу прекора због лакомисленог губљења времена и снаге.

— Све је то лепо и красно! — узвикну најзад ражљућени Паншин; — ето, ви сте се вратили у Русију — па шта намеравате да радите?

— Да орем земљу, — одговори Лаврецки, — и да се трудим да је што боље орем.

— То је врло похвално, — неоспорно, — одговори Паншин, — и мени су говорили да сте велики успех постигли у томе погледу; али признаћете да није свако способан за таку врсту послова . . .

— Une nature poétique, — рећи ће Марија Дмитријевна, — наравно, не може орати . . . et puis, ви сте позвани, Владимире Николајевићу, да радите све en grand.

То је било сувише чак и за Паншина: он се заплете — и разговор пређе на другу ствар. Он покуша да га преведе на лепоту звезданог неба, на Шубертову музику — али некако није ишло; сврши тим што предложи Марији Дмитријевној да игра с њом пикета. — „Како! У овакво вече?” слабо одговори она; ипак нареди да се донесу карте.

Паншин с праском раскиде нов шпил карата, а Лиза и Лаврецки, као да су се договорили, обоје устадоше и седоше поред Марфе Тимофејевне. Њима обадвома одједном би тако пријатно да се чак побојаше да остану насамо, — а у исто време обадвоје

осетише да је збуњеност коју су последњих дана осећали ишчезла и да се више неће вратити. Старица кришом пљесну Лаврецког по образу, лукаво зажмире и неколико пута одмахну главом, говорећи шапатом: „добро си га изрибао, паметњаковића, хвала ти". Све се утиша у соби; чуло се само слабо пуцкарање воштаних свећа и покашто лупа руке по столу и узвици или срачунавање колико је ко добио, — а уз то је као широк талас продирала кроз прозор, заједно с росном хладовином, моћна, до дрскости звонка, славујева песма.

XXXIV

Лиза није проговорила ни речи за време препирке између Лаврецког и Паншина, али ју је пажљиво пратила и била на страни Лаврецког. Политика ју је занимала врло мало; али самопоуздани тон светског чиновника (он се још никад дотле није тако изражавао) одбијао ју је; његово презирање Русије ју је вређало. Лизи ни на крај памети није било да је она патриоткиња; али се пријатно осећала у друштву Руса; руски начин умовања јој је био у вољи; она је, не пренемажући се, читаве сате разговарала са старостом материна имања, кад би дошао у варош, и то је разговарала с њим као с равним, без икаквог господског снисхођења. Лаврецки је то све осећао: он се не би препирао са самим Паншином; он је говорио само због Лизе. Једно другом нису ништа рекли, чак су им се и очи ретко сретале; али су

обоје разумели да су се јако приближили то вече, разумели су и да воле и да не воле једно исто. У једноме само су се размимоилазили; али се Лиза потајно надала да ће га вратити Богу. Они су седели поред Марфе Тимофејевне и изгледало је да прате њену игру, и доиста су је пратили, — а међутим и једном и другом је срце расло у грудима и ништа за њих није пропало: ради њих је певао славуј, и звезде трептале, и дрвеће тихо шуштало, уљушкано и сном, и летњом разнеженошћу, и топлотом. Лаврецки се сав предавао таласу који га је заносио — и радовао се; али реч не може исказати оно што се збивало у чистој девојачкој души: то је било тајна и за њу саму; па нека остане и за све тајна. Нико не зна, нико није видео нити ће икад видети како зрно, одређено да живи и да се расцвета, како зре у недрима земље.

Откуцало је десет сати, Марфа Тимофејевна оде у своју собу с Настасијом Карповном; Лаврецки и Лиза прођоше кроз собу, зауставише се пред отвореним вратима баштенским, погледаше у мрачну даљину, затим један у другог — па се осмехнуше; изгледало је да би се тако радо ухватили за руке, па би се сити наразговарали. Они се вратише Марији Дмитријевној и Паншину, код којих се пикет отегао. Последњи „краљ" се најзад свршио, и домаћица устаде, стењући и хучући, са фотеље испуњене јастуцима; Паншин узе шешир, пољуби у руку Марију Дмитријевну, напомену како другим срећним љу-

дима сад ништа не смета да спавају и да уживају у ноћи, а он мора до ујутру преседети над глупим актима, хладно се поклони Лизи (он није очекивао да ће она на његово тражење руке замолити да причека, — и зато је био љут на њу) — па оде. Лаврецки оде одмах за њим. Код капије се растадоше; Паншин пробуди свога кочијаша, гурнувши га крајем штапа у врат, седе на кола па оде. Лаврецком се није ишло кући: он изађе из вароши у поље. Ноћ је била тиха и светла, ма да није било месечине; Лаврецки је дуго лутао по росној трави; наиђе на једну уску стазу, па удари њом. Она га доведе до дугачке ограде, до капијице; покуша, и сам не знајући зашто, да је гурне: она слабо шкрипну па се отвори, као да је чекала додир његове руке. Лаврецки се обрете у башти, прође неколико корака по липовој алеји и одједном застаде пренеражен: познао је башту Калитиних.

Он одмах уђе у црну пегу од сенке што је падала од густог ораховог жбуна, и дуго је стајао непомично, чудећи се и слежући раменима.

„То није бадава”, помисли он.

Све је око њега било тихо; од куће није допирао никакав звук. Он опрезно пође напред. На савијутку алеје цела кућа одједном погледа у њега својом мрачном фасадом; само је на два горња прозора светлуцало: код Лизе је горела свећа иза беле завесе, и код Марфе Тимофејевне у спаваћој соби пред иконом светлуцао је црвен пламичак кандила,

одбијајући се од златног окова на икони; доле су врата на балкону зјапила, широм отворена. Лаврецки седе на дрвену клупу, подними се и стаде гледати у та врата и у Лизин прозор. У вароши откуца поноћ; у кући мали часовник танко одзвони дванаест; стражар ситно удари по дасци. Лаврецки није ништа мислио, ништа није очекивао; било му је пријатно да се осећа близу Лизе, да седи у њеној башти на клупи, где је и она често седела... Светлости нестаде у Лизиној соби.

„Лаку ноћ, моја мила девојко", прошапта Лаврецки, седећи и даље непомично и не скидајући погледа са замраченог прозора.

Одједеном се светлост појави на једном прозору доњег спрата, пређе на други, трећи ... Неко је ишао са свећом по собама. „Да није Лиза? Не може бити?..." Лаврецки се издиже... Промаче познати облик, и у салону се појави Лиза. У белој хаљини с расплетеном косом по раменима, она лагано приђе столу, наже се над њим, метну свећу и нешто тражаше; затим, окренувши се лицем башти, приближи се отвореним вратима, па сва бела, лака, витка, стаде на прагу. Дрхтај projури по удовима Лаврецког.

— Лизо! — откиде се с његових усана једва чујно. Она се стресе и поче загледати у помрчину.

— Лизо! — понови Лаврецки јаче, па изађе из сенке алеје.

Лиза поплашено трже главу и посрте назад: по-

знаде га. Он је позва по имену трећи пут и пружи јој руке. Она се одвоји од врата и уђе у башту.

— Ви? — рече она. — Ви овде?

— Ја . . . ја . . . саслушајте ме, — прошапута Лаврецки па је ухвати за руку и поведе клупи.

Она је ишла за њим без противљења; њено бледо лице, непомичне очи, сви њени покрети изражавали су неисказано пренеражење. Лаврецки је намести на клупу, а он остаде стојећи поред ње.

— Ја нисам мислио да дођем овамо, — поче он; — нешто ме довело . . . Ја . . . ја . . . ја вас волим, — изговори он с нехотичним страхом.

Лиза полако погледа у њега; изгледало је да је тек у том тренутку разумела где је и шта је с њом. Хтеде да устане, али не узможе, па сакри лице рукама.

— Лизо, — рече Лаврецки, — Лизо, — понови он па клече код њених ногу.

Њена рамена почеше лако подрхтавати, прсти бледих руку чвршће се притискоше уз лице.

— Шта вам је? — проговори Лаврецки и зачу тихо јецање. Срце му охладне . . . Он разумеде шта значе те сузе. — Зар ме ви збиља волите? — прошапта он и додирну њена колена.

— Устаните, — чу се њен глас; — устаните, Фјодоре Иванићу. Шта ми ово радимо?

Он устаде и седе поред ње на клупу. Она више није плакала, већ га је пажљиво гледала својим влажним очима.

— Мене је страх: шта ми ово радимо? — понови она.

— Ја вас волим, — рече он опет; — готов сам да за вас дам цео свој живот.

Она се опет стресе, као да ју је нешто жацнуло, па подиже поглед у небо.

— То је све у Божјој руци, — рече она.

— Али ви ме волите, Лизо? Ми ћемо бити срећни.

Она обори очи; он је тихо привуче к себи, и њена глава паде на његово раме . . . Он одмаче мало своју главу и дотаче се њених усана.

*

После пола сата Лаврецки је већ стајао пред баштенском капијицом. Била је закључана, те мораде прескочити преко ограде. Он се врати у варош и пође кроз заспале улице. Неочекивана, велика радост испуни му душу; нестаде свих колебања у њему. „Ишчезни, прошлости, мрачно привиђење, — мислио је он: — она ме воли, она ће бити моја." Одједном му се причини као да су се у ваздуху, над његовом главом, разлили некакви дивни, свечани звуци; он застаде: звуци одјекнуше још дивније; као мелодична, силна река текли су они, — и чинило се као да кроз њих говори и пева сва његова срећа. Он се обазре: звуци су допирали из два горња прозора једне омање куће.

— Лем! — узвикну Лаврецки, па потрча према кући. — Лем! Лем! — понови он гласно.

Звуци се изгубише, и на прозору се појави старчева прилика у шлафроку, раздрљених груди и разбарушене косе.

— Аха! — рече он достојанствено; — то сте ви?

— Христифоре Фјодоровићу, каква је то дивна музика! Тако вам Бога, пустите ме унутра!

Не рекавши ни речи, старац величанственим покретом руке баци кроз прозор кључ од врата са улице. Лаврецки хитро устрча горе, уђе у собу и хтеде да полети Лему; али му овај заповеднички показа на столицу, рече отсечно руски: „Седите и слушајте", а он сам седе за фортепијано, поносно и строго погледа око себе па засвира. Одавно Лаврецки није чуо ништа слично: слатка, страсна мелодија од првог звука освајала је срце; она је сијала, била препуна надахнућа, среће, лепоте; она је расла и губила се; она се дотицала свега што је на земљи скупоцено, тајно, свето; она је одисала бесмртном тугом и одлазила да умре на небесима. Лаврецки се исправи, па је стајао, охладнео и блед од усхићења. Ти су се звуци просто упијали у његову душу, тек узбуркану љубавном срећом; они су сами пламтели љубављу. „Поновите", прошапта он, чим се разлеже последњи акорд. Старац баци на њега орловски поглед, лупи се руком по грудима, па рекавши без журбе на свом матерњем језику: „то сам ја саставио, јер сам ја велики музичар", понова отсвира своју дивну композицију. У соби није било свећа; светлост изгрејалог месеца косо је падала

кроз прозоре; звонко је трептао осетљиви ваздух; малена, сиромашна собица чинила се да је светилиште, и високо, и надахнуто се дизала у сребрнастој полутами старчева глава. Лаврецки му приђе па га загрли. Спочетка Лем није одговарао на његове загрљаје, чак га је одгурнуо лактом; дуго је, не мичући се ни једним делом тела, гледао још непрестано строго, скоро грубо, и само је два-трипут промрмљао — аха! Најзад се његово преображено лице умири, покуњи се, и он, у одговор на ватрене поздраве Лаврецког, прво се мало осмехну, затим заплака, јецајући слабо, као дете.

— То је чудновато, — рече он, — што сте баш сад дошли; али ја знам, све знам.

— Ви све знате? — рече Лаврецки збуњено.

— Ви сте ме чули, — одговори Лем, — зар нисте разумели да ја све знам?

Лаврецки до ујутру није могао заспати; сву ноћ је преседео на постељи. И Лиза није спавала: она се молила Богу.

XXXV

Читалац зна како је Лаврецки одрастао и како се развијао; рећи ћемо неколико речи о Лизином васпитању. Њој је било прошло 10 година кад јој је отац умро; али се он мало њом бавио. Претрпан пословима, стално у бризи како да повећа своје имање, пргав, осоран, он није жалио новаца на учитеље, гувернанте, на одело и друге детиње потребе; али

није могао трпети, као што је он говорио, „да буде дадиља кмекавцима”, — а није имао ни времена за то: он је радио, имао пуне руке посла, спавао је мало, каткад је играо карата, па опет радио; он је сам себе упоређивао с коњем упрегнутим у вршалицу. „Брзо је мој живот пројурио”, рекао је на самртничком одру, с горким осмехом на сасушеним уснама. Марија Дмитријевна у суштини није се много више од мужа занимала Лизом, иако се хвалила пред Лаврецким да је сама васпитавала своју децу: она ју је облачила као лутку, пред гостима ју је миловала по глави и говорила јој у очи да је њена мудрица и срце — то толико: лењу госпођу су замарале којекакве сталне бриге. Док јој је отац био жив, Лизу је васпитавала гувернанта, девојка Моро из Париза; а после његове смрти почела се о њој старати Марфа Тимофејевна. Марфу Тимофејевну читалац зна; а девојка Моро била је сићушно, смежурано створење с птичијим понашањем и птичијом памећу. У младости је живела врло празан живот, а под старост су јој остале само две страсти — према слаткишима и картама. Кад је била сита, нити је играла карата нити је брбљала, — лице јој је одмах добијало скоро мртвачки израз: седи тако, гледа, дише — просто се види да јој никаква мисао не пролази кроз главу. Није човек чак могао рећи да је добра: па и нема добрих птица. Да ли због лакомислено проведене младости, да ли од париског ваздуха којим је дисала од детињства, — у њој се било

угнездило нешто налик на врло јевтин скептицизам, који се изражавао обично речима: tout ça, c'est des bêtises". Она је говорила неправилно, али чисто париским жаргоном, није правила сплетке нити је била каприциозна, — па шта се више може желети од гувернанте? На Лизу је имала мало утицаја; тим јачи је био утицај на њу њене дадиље, Агафије Власјевне.

Судбина те жене је била необична. Она је била пореклом из сељачке породице; кад јој је било 16 година, удата је за сељака; али од других сељанки она се оштро издвајала. Њен отац је био неких двадесет година староста, зарадио много новаца и мазио је. Била је то изванредна лепотица, прва каћиперка у целој околини, паметна, речита, слободна. Њен господар, Димитрије Пестов, отац Марије Дмитријевне, човек скроман и миран, видио је једаред на вршидби, поразговарао с њом и страсно се у њу заљубио. Она ускоро остаде удовица; иако је био ожењен човек, Пестов је узме код себе у кућу, одене је као домаћу послугу. Агафија се одмах снашла у свом новом положају, као да целог свог века није друкчије живела. Постала је бела, попунила се; руке су јој под муселинским рукавима омекшале као у трговкиње; самовар се није скидао са стола; сем свиле и кадифе ништа друго није хтела носити, спавала је на перинама. Неких пет година трајао је тај блажени живот, али је Димитрије Пестов умро; његова жена, жалећи успомену покојникову, није хтела

поступити нечасно са својом супарницом, тим пре што се Агафја пред њом никад није заборављала; ипак ју је удала за говедара и прогнала даље од очију. Прошле су три године. Једаред некако, једног топлог летњег дана, госпођа дође у сточну стају. Агафја је угости тако дивном хладном павлаком, тако се скромно понашала и била тако уредна, весела, свим задовољна, да јој је госпођа опростила и допустила да долази у кућу, а после шест месеци тако се уз њу привезала да ју је произвела за економку и поверила јој све домаћинство. Агафја опет постаде сила, опет се угоји, поста бела. Тако је прошло још пет година. Несрећа по други пут задеси Агафју. Њен муж, кога је она произвела за лакеја, пропије се, поче одлазити из куће и заврши тим што украде шест господарских сребрних кашичица и сакрије их — до боље прилике — у женин сандук. То се ухвати. Опет буде враћен за говедара, а Агафја паде у немилост; из куће је не отерају, већ буде ражалована од економке за шваљу и буде јој наређено да место чепца носи на глави мараму. За чудо свима, Агафја сасвим покорно прими ударац што ју је задесио. Њој је тада већ било прошло тридесет година, деца су јој била сва помрла, а и муж није још дуго живео. Дође јој време да се опамети: она се опамети. Постане врло ћутљива и богомољна, није пропуштала ниједну службу, испоклањала је све своје лепе хаљине. Петнаест година је провела тихо, смирено, озбиљно, ни с ким се не свађајући, попу-

штајући свакоме. Ако је ко увреди — она се само поклони и захвали на поуци. Госпођа јој је одавно опростила и повратила јој милост, и са своје главе јој чепац поклонила; али она сама није хтела да скине своју мараму и све је ишла у загаситом оделу; а после госпођине смрти постала је још мирнија и понизнија. Рус се боји и привезује се лако; али је тешко заслужити његово поштовање: оно се не даје брзо и не даје свакоме. Агафју су у кући јако ценили; нико се није ни сећао старих грехова, као да су их заједно са старим господарем сахранили у земљу.

Поставши муж Марије Дмитријевне, Калитин је хтео поверити Агафји домаћинство; али она није пристала „због саблазни"; он јој подвикне: она се дубоко поклони па изађе из собе. Паметни Калитин је разумевао људе; он је и Агафју разумео и није је заборавио. Преселивши се у варош, он је, по њеном пристанку, намести за дадиљу Лизи, која тек што је била узела пету годину.

Лизу је спочетка уплашило озбиљно и строго лице нове дадиље; али се она убрзо навикла на њу и јако је заволела. Она сама било је озбиљно дете; њене црте су потсећале на оштри и правилни Калитинов лик; само јој очи нису биле очинске; у њима се огледала тиха пажња и доброта, што је ретко код деце. Она није волела да се игра лутака, није се смејала гласно и дуго, држала се достојанствено.

Она се није често задубљивала у мисли, али скоро никад узалуд; поћутавши мало, она је обично завршавала тиме што се обраћала неком старијем с питањем које је показивало да јој је глава прерађивала нови утисак. Она је врло брзо престала да тепа и већ у четвртој години је говорила сасвим јасно. Оца се бојала; осећање према матери је било неодређено, — она је се није бојала и није јој се умиљавала, уосталом, она се ни Агафји није умиљавала, ма да је једино њу и волела. Агафја се од ње није растајала. Било је чудно видети их удвоје. Понекад тако, Агафја, сва у црно, с угаситом марамом на глави, мршава, као восак прозрачног, али још дивног и изразитог лица, седи право и плете чарапу; код њених ногу, на маленој фотељици седи Лиза, па се и она забавља неким послом или, подигнувши значајно своје ведре очице, слуша шта јој прича Агафја, а Агафја јој не прича бајке: одмереним и уједначеним гласом прича јој житије Пречисте Деве, житије испосника, Божјих угодника, светих мученица; говори Лизи како су живели свеци у пустињама, како су се спасавали, трпели глад и нужду, — и царева се нису бојали, Христа исповедали; како су им птице небеске храну доносиле, и звери их служиле; како је на оним местима где је крв њихова капала цвеће израстало. — „Жути шебој?" упита једаред Лиза, која је јако волела цвеће . . . Агафја је говорила с Лизом озбиљно и смирено, као да је и сама осећала да није њено да изговара тако високе и свете речи

Лиза ју је слушала — и слика свуда присутног, Свезнајућег Бога с неком слатком снагом утискивала јој се у душу, испуњавала је чистим, смерним страхом, а Христос јој је постајао нешто блиско, познато, скоро своје: Агафја ју је научила и да се моли Богу. Понекад је она будила Лизу рано у свануће, журно ју је облачила и одводила кришом на јутрење: Лиза је ишла за њом на прстима једва дишући; хладноћа и јутарњи полумрак, свежина и празнина црквена, сама тајанственост тих изненадних излазака, опрезно враћање кући у постељу, — сва та мешавина забрањеног, чудног, светог, узбуђивала је девојчицу, продирала у саму дубину њеног бића. Агафја никад никог није осуђивала и Лизу није грдила због несташности. Кад је била чим незадовољна, она је само ћутала и Лиза је разумевала то ћутање; с брзом дечјом проницљивошћу она је исто тако разумевала кад је Агафја била незадовољна другим, — било Маријом Дмитријевном или самим Калитином. Три године и нешто више надгледала је Агафја Лизу; девојка Моро ју је сменила; али лакомислена Францускиња са својим сувопарним понашањем и усклицима: tout ça, c'est des bêtises — није могла истиснути из Лизиног срца њену омиљену дадиљу: посејано семе пустило је одвећ дубоке жиле. Уз то Агафја, иако је престала надгледати Лизу, остала је у кући и често се виђала са својом васпитаницом, која јој је веровала као и пре.

Агафја се ипак није могла саживети с Марфом

Тимофејевном, кад се ова преселила у Калитинову кућу. Строга озбиљност бивше „пановнице" није се свиђала нестрпљивој и самовољној старици. Агафја измоли допуштење да иде на поклоњење па се и не врати. Проносили су се нејасни гласови као да се она повукла у расколнички скит. Али траг што га је она оставила у души Лизиној није се утро. Она је као и пре ишла на службу као на светковину, молила се Богу с уживањем, с некаквим уздржљивим и стидљивим заносом, чему се Марија Дмитријевна у дубини душе много чудила; па и сама Марфа Тимофејевна, ма да ни у чему није притешњавала Лизу, ипак се трудила да умери њену ревност и није јој допуштала да сувише метанише: није то, вели, племићки обичај. Лиза се учила добро, то јест истрајно; нарочито сјајним способностима, великом памећу Бог је није даровао; без труда јој ништа није полазило за руком. Лепо је свирала на фортепијану; али само је Лем знао шта га је то стало труда. Читала је мало; није имала „својих речи", али је имала своје мисли и ишла је својим путем. Није узалуд личила на оца: и он није питао друге шта треба да ради. Тако је она расла — мирно, без журбе, тако је напунила дванаест година. Била је врло мила, и сама то не знајући. У сваком њеном покрету изражавала се нехотична, мало неспретна грација, у гласу јој је као сребро звучала нетакнута младост, најмање осећање задовољства изазивало је примамљив осмех на њеним уснама, давао дубок сјај и некакву

тајанствену љупкост њеним светлим очима. Сва испуњена осећањем дужности, страхом да не увреди кога, с добрим и кротким срцем, она је свакога волела, а никога нарочито; само је Бога волела одушевљено, плашљиво, нежно. Лаврецки је први нарушио њен унутрашњи живот.

Таква је била Лиза.

XXXVI

Сутрадан, око дванаест сати, Лаврецки се упути Калитиним. На путу срете Паншина, који пројури поред њега на коњу, набивши капу на саме обрве. Код Калитиних Лаврецког не примише — први пут откако се он с њима упознао. Марија Дмитријевна је „лежала", — тако је рекао лакеј; „боли их глава". Марфа Тимофејевна и Лизавета Михајловна нису биле код куће. Лаврецки је прошао у близини баште с нејасном надом да се сретне с Лизом, али није видео никога. Вратио се после два сата и добио исти одговор, а при том га је лакеј некако попреко погледао. Лаврецком се учинило непристојно да долази и трећи пут истога дана, па се одлучи да оде у Васиљевско, где је и иначе имао послова. Успут је кројио разне планове, све лепши од лепшег; али у сеоцу његове тетке обузме га туга; упусти се у разговор са Антоном; старац је, као за пакост, имао у памети све неке невеселе мисли. Он исприча Лаврецком како је Глафира Петровна пред смрт саму себе ујела за руку, — па, поћутавши, рекне с уздахом:

сваки је човек, баћушка господине, одређен да сам себе поједе. Било је већ доцкан кад се Лаврецки вратио назад. Вечерњи звуци га обујмише, Лизина слика се појави у његовој души са свом својом кротком јасношћу; обузимало га је миље при помисли да га она воли, — па пријђе својој варошкој кућици умирен и срећан.

Прво што га је изненадило при уласку у претсобље био је мирис пачули, који му је био врло непријатан. Ту су били некакви високи сандуци и кофери. Лице собара који му истрча у сусрет учини му се чудно. Не дајући себи рачуна о својим утисцима, он прекорачи праг салона ... Њему на сусрет устаде с дивана нека дама у црној свиленој хаљини с воланима, па, приневши батистану мараму бледом лицу, пређе неколико корака, наже брижљиво фризирану и намирисану главу — и паде пред његове ноге ... Тек тада је он познаде. Та дама била је — његова жена.

Дах му стаде ... Он се наслони уза зид.

— Теодоре, не терајте ме! — рече она француски, и њен глас као да га ножем парну по срцу.

Он је гледао у њу бесмислено, али је ипак и нехотице приметио да је она постала бења и да се попунила.

— Теодоре! — настави она, дижући горе по кашто очи и пажљиво кршећи своје необично лепе прсте с ружичастим, углачаним ноктима: — Теодоре, ја сам вам скривила, тешко скривила. Боље да кажем, ја сам преступница; али ме ви саслушајте; мене мучи

кајање, постала сам сама себи тешка, нисам могла више подносити свој положај; колико пута сам мислила да вам се обратим, али сам се бојала вашега гнева; одлучила сам се да прекинем сваку везу с прошлошћу... puis, j'ai été si malade, — била сам тако болесна, — додаде она и превуче руком преко чела и образа, — користила сам се распростртим гласом о мојој смрти, па сам све напустила; не задржавајући се, дан и ноћ сам журила. Дуго сам се колебала да ли да изађем пред вас, свога судију — paraître devant vous, mon juge; али сам се најзад одлучила, сетивши се ваше свагдашње доброте, да дођем к вама; сазнала сам вашу адресу у Москви. Верујте, — настави она, подижући се лагано с патоса и седајући на саму ивицу фотеље, — често сам мислила о смрти и нашла бих у себи довољно снаге да се лишим живота — ах, живот је сад за мене несносно бреме! Али ме је заустављала мисао о мојој кћери, о мојој Адочки. Она је овде, спава у суседној соби, јадно дете! Она је уморна, — видећете је, она вам бар није ништа скривила, а ја сам тако несрећна, тако несрећна! — узвикну г-ђа Лаврецка, па бризну у плач.

Лаврецки најзад дође себи; одвоји се од зида и окрете вратима.

— Ви одлазите? — рече његова жена очајно; — о, то је немилосрдно! Не рекавши ми ни једне речи, чак ни једног прекора... То презирање ме убија; то је ужасно!

Лаврецки се заустави.

— Шта хоћете да чујете од мене? — рече он мукло.

— Ништа, ништа, — живахно прихвати она: — ја знам да немам права ништа да тражим; ја нисам луда, верујте ми; не уздам се, не смем се уздати у ваш опроштај, само се усуђујем замолити вас да ми наредите шта да радим, где да живим? Ја ћу као робиња испунити вашу наредбу, па ма каква била.

— Немам шта да вам наређујем, — одговори истим гласом Лаврецки, — ви знате — међу нама је све свршено... и сад више него икад. Можете живети где вам је воља; и ако вам је мала ваша пензија...

— Ах, не говорите те страшне речи, — прекиде га Варвара Павловна: — поштедите ме макар... макар због овог анђела... — И, рекавши те речи, Варвара Павловна утрча журно у другу собу и одмах се врати с малом, врло лепо обученом девојчицом на рукама. Крупне, плаве коврџе падале су јој на лепо румено лице, на велике, црне, дремљиве очи; она се и смешила, и жмиркала због светлости, и опирала се пуначком ручицом о материн врат.

— Ada, vois, c'est ton père,[1] — рече Варвара Павловна, уклањајући јој с очију коврџе и снажно је љубећи: — prie le avec moi.[2]

— C'est ça, papa,[3] — протепа девојчица.

— Oui, mon enfant, n'est ce pas, que tu l'aimes?[4]

[1] Ада, гледај, ово је твој отац. — Прим. прев.
[2] Моли га са мном заједно. — Прим. прев.
[3] Тако је, тата. — Прим. прев.
[4] Јесте, дете моје, је ли да га волиш? — Прим. прев.

Ту Лаврецки није могао више издржати.

— У какој оној мелодрами има иста сцена? — промрмља он и изађе напоље.

Варвара Павловна постоја неко време на истом месту, лако слеже раменима, однесе девојчицу у другу собу, разодену дете и метну га да спава. Затим узе књигу, седе код лампе, причека око једног сата, па најзад и сама леже у кревет.

— Eh bien, madame?[1] — упита је служавка Францускиња, коју је довела из Париза, скидајући с ње корсет.

— Eh bien, Justine,[2] — одговори она, — он је много остарео, али ми се чини да је онако исто добар. Дајте ми ноћне рукавице, спремите за сутра затворену сиву хаљину; и немојте заборавити јагњеће котлете на жару за Аду... Истина, њих је овде тешко наћи, али се треба постарати.

— A la guerre, comme à la guerre,[3] — одврати Justine, па угаси свећу.

XXXVII

Више од два сата лутао је Лаврецки по варошким улицама. Пала му је напамет ноћ коју је провео у околини Париза. Срце му се цепало, а по глави, празној и као ошамућеној, вртеле су се све једне исте мисли, нејасне, глупе, зле. „Она је жива, она

[1] Дакле, госпођо? — Прим. прев.
[2] Дакле, Жистин. — Прим. прев.
[3] У рату као у рату. — Прим. прев.

је овде", шаптао је он с чуђењем које се непрестано обнављало. Осећао је да је изгубио Лизу. Жуч га је давила; одвећ изненадно га је задесио тај удар. Како је могао тако лако поверовати брбљању фељтона, комадићу хартије? „Па добро, и да нисам поверовао", помисли он: „каква би била разлика? Ја не бих знао да ме Лиза воли; она сама то не би знала". Он није могао отерати од себе слику, глас, погледе своје жене... и он је проклињао себе, проклињао је све на свету.

Измучен, дошао је пред зору Лему. Дуго је куцао; најзад, на прозору се показала старчева глава у ноћној капи, кисела, смежурана, ни мало слична оној одушевљено суровој глави што је пре двадесет четири сата са свом висином свога уметничког величанства погледала на Лаврецког.

— Шта хоћете? — упита Лем, — ја не могу сваку ноћ свирати, узео сам теј. — Али, свакако, лице у Лаврецког било је врло чудно: старац заштити очи руком, загледа се у свога ноћног посетиоца и пусти га.

Лаврецки уђе у собу и скљока се на столицу; старац стаде испред њега, пребаци један преко другог пешеве свога шареног изношеног халата, јежећи се и вавољећи уснама.

— Допутовала моја жена, — рече Лаврецки, подиже главу, па се наједанпут и сам нехотице насмеја.

Лемово лице показа чуђење, али он се чак и не насмеши, само се јаче умота у халат.

— Па ви не знате, — настави Лаврецки, — ја сам замишљао... прочитао сам у новинама да је више нема у свету.

— О, — о, то сте ви недавно прочитали? — упита Лем.

— Недавно.

— О — о, — понови старац и високо подиже обрве. — И она је допутовала.

— Допутовала. Она је сад код мене; а ја... ја сам несрећан човек.

И он се опет осмехну.

— Ви сте несрећан човек, — понови Лем лагано.

— Христифоре Фјодоровићу, — поче Лаврецки: — Хоћете се примити да однесете писамце?

— Хм... могу ли знати коме?

— Лизав...

— А, да, да, разумем. Добро. А кад треба да однесем писамце?

— Сутра, што можете раније.

— Хм... могу послати Катрин, моју куварицу. Не, сам ћу отићи.

— И донећете одговор?

— И донећу одговор.

Лем уздахну.

— Да, мој јадни млади пријатељу; ви сте доиста несрећан младић.

Лаврецки написа две речи Лизи: известио ју је о доласку женином, молио је да му одреди састанак, — па паде на узан диван лицем окренутим зиду;

а старац леже на постељу и дуго се окретао, кашљући и пијући гутљај по гутљај свога теја.

Настало је јутро; обојица су устали. Чудним очима погледали су један другог. Лаврецки је у том тренутку зажелео да се убије. Куварица Катрин донесе им неку рђаву кафу. Откуцало је осам сати. Лем натуче шешир, па оде, рекавши да код Калитиних има час у десет, али да ће наћи згодан изговор. Лаврецки опет паде на диванчић и опет се са дна његове душе покрете тужан смех. Мислио је о томе како га је жена истерала из куће; замишљао је Лизин положај, затварао очи и забацивао руке за главу. Најзад се Лем врати и донесе му парче хартије на ком је Лиза написала ове речи: „Данас се не можемо видети; можда сутра увече. Збогом". Лаврецки хладно и расејано захвали Лему, па оде својој кући.

Застаде жену за доручком; Ада, сва у локнама, у белој хаљиници с плавим трачицама, јела је јагњећи котлет. Варвара Павловна одмах устаде чим Лаврецки уђе у собу, па му с покорношћу на лицу приђе. Он је замоли да дође за њим у кабинет, затвори за собом врата, па поче ходати тамо амо; она седе, скромно мету једну руку на другу и поче га пратити својим још дивним, ма да мало подвученим очима.

Лаврецки дуго није могао ништа рећи: осећао је да не влада собом; јасно је видео да га се Варва-

ра Павловна ни мало не боји, а прави се као да ће сваки час пасти у несвест.

— Чујте ме, госпођо, — поче он напослетку, тешко дишући и с времена на време стежући зубе: — ми немамо шта да се претварамо један пред другим; ја не верујем да се кајете; па кад би то и било искрено, немогуће ми је да се опет састанем с вама, да живим с вама.

Варвара Павловна стисну усне и зажмуре. „То је одвратност, помисли она, свршено је! Ја за њега нисам чак ни женска".

— Немогуће, — понови Лаврецки, па се закопча до грла. — Не знам зашто вам је пало напамет да дођете овамо: свакако вам је нестало новаца.

— Тешко мени! Ви ме вређате, — прошапта Варвара Павловна.

— Како било да било — ви сте ипак, нажалост, моја жена. — Не могу вас отерати... и ево шта вам предлажем. Можете још данас, ако хоћете, отићи у Лаврике, живите тамо; тамо је, као што знате, лепа кућа; добијаћете све што вам је потребно, поред пензије... Пристајете ли?

Варвара Павловна принесе везену марамицу лицу.

— Ја сам вам већ рекла, — рече она, подрхтавајући нервозно уснама, — да ћу на све пристати штогод будете хтели чинити са мном; овај пут остаје ми да вас упитам: допуштате ли ми да вам бар захвалим на великодушности?

— Немате на чему да ми захваљујете, молим вас, — овако је боље, — рече Лаврецки брзо. — Дакле, — настави он, приближујући се вратима, — ја могу рачунати . . .

— Сутра ћу дакле бити у Лаврикама, — рече Варвара Павловна дижући се понизно с места. — Али, Фјодоре Иванићу. . . (Теодором га више није звала).

— Шта желите?

— Ја знам да још ничим нисам заслужила да ми се опрости; могу ли се бар надати да ћу временом. . .

— Ех, Варвара Павловна, — прекиде је Лаврецки, — ви сте паметна жена, али ја нисам будала, ја знам да вам то ништа не треба. А ја сам вама давно опростио; али међу нама је увек био бездан.

— Ја ћу се умети покорити, — одговори Варвара Павловна, па обори главу. — Ја нисам заборавила своју кривицу; не бих се зачудила кад бих дознала да сте се ви чак обрадовали гласу о мојој смрти, — додаде она кратко, показујући олако руком на број новина који је Лаврецки заборавио на столу.

Фјодор Иванић задрхта: фељтон је био обележен оловком. Варвара Павловна с још већом понизношћу погледа у њега. Она је била врло лепа у том тренутку. Сива париска хаљина грациозно је обухватала њен гипки, скоро као седамнаестогодишњи стас. Њен танки нежни врат, окружен белом огрлицом, груди које су равномерно дисале, руке без браслетни и прстења, — цела њена фигура, од сјајне

косе до врха тек мало истурене ципелице, била је тако дивна...

Лаврецки је обухвати љутитим погледом, умало не викну „Браво"! умало је не удари песницом по темену, па се удаљи. После једног сата он оде у Васиљевско, а после два сата Варвара Павловна нареди да се узме најлепши фијакер у вароши, мету прост сламни шешир с црним велом и скроман огртач, повери Аду Жистини, па оде Калитиним: распитујући послугу, сазнала је да је њен муж ишао к њима сваки дан.

XXXVIII

Дан кад је дошла жена Лаврецког у варош О...., невесео за њега дан, био је такође тежак дан и за Лизу. Једва је била сишла и поздравила се с матером, а већ се под прозором зачу коњски топот, и она с потајним страхом спази Паншина, који ујаха у двориште. „Он је дошао тако рано ради коначног објашњења," — помисли она, — и није се преварила; задржавши се мало у салону, он јој понуди да пође с њим у башту и затражи одлуку о његовој судбини. Лиза се прибра и изјави му да не може бити његова жена. Он је саслуша до краја, стојећи боком окренут њој и намакавши шешир на чело; уљудно, али промењеним гласом упита је: да ли је то њена последња реч и да ли јој он није дао чиме повода за такву промену у њеним мислима? Затим притисну руку на очи; кратко и отсечно уздахну, па отрже руку од лица.

— Ја нисам хтео ићи утрвеним путем, — рече он глухо: — хтео сам наћи другарицу према наклоности срца; али, види се, то не може бити. Збогом, снови! — Он се дубоко поклони Лизи, па се врати у кућу.

Она се надала да ће он одмах отићи, али он оде у кабинет Марије Дмитријевне, па је седео кад ње читав сат. Одлазећи рече Лизи: — votre mère vous appelle, adieu à jamais!...[1] — Узјаха коња и од самих степеница појури у сав трк. Лиза уђе код Марије Дмитријевне и застаде је уплакану: Паншин јој је рекао о својој несрећи.

— Зашто си ме убила? Зашто си ме убила? — тако је почела своје жалбе огорчена удовица. — Ко ти још треба? По чему он није муж за тебе? Камерјункер! Није интересантан! Он би се у Петрограду могао оженити дворском госпођицом. А ја сам се још толико надала! И откад си се ти променила према њему? Откуд се тај облак навукао, — није сам од себе дошао. Да није због оног звекана? И нашла си саветника!

— А он, мој слатки, — настави Марија Дмитријевна, — како је смеран, и у самој тузи како је пажљив! Обећао ми је да ме неће напустити. Ах, ја то не могу поднети! Ах, да умрем од главобоље. Пошљи ми Парашу. Ти ћеш ме убити, ако се не предомислиш

[1] Ваша мати вас зове, збогом за увек. — Прим. прев.

— чујеш ли? — И рекавши Лизи двапут да је незахвална, пусти је.

Лиза се упути у своју собу. Али још није била дошла к себи од објашњења с Паншином и матером, кад се над њом опет проломи олуја, и то откуда се она најмање надала. Марфа Тимофејевна уђе у њену собу и одмах залупи за собом врата. Лице у старице било је бледо, чепац јој је стајао накриво, очи су јој сјактиле, руке и усне дрхтале. Лиза се запрепасти: она још никад није видела своју паметну и разумну тетку у таком стању.

— Дивно, госпођице, — поче Марфа Тимофејевна уздрхталим и испрекиданим шапатом, — дивно! Од кога си само то научила, сестро слатка?. . . Дај ми воде, не могу да говорим.

— Умирите се, тетка; шта вам је? — рече Лиза, пружајући јој чашу воде. — Па ви сами, чини ми се, нисте марили за г-на Паншина.

Марфа Тимофејевна остави чашу.

— Не могу да пијем: избићу себи последње зубе. Какав сад Паншин? Одкуд сад Паншин? Него боље ти мени реци ко те је научио да заказујеш ноћу састанке. — А, друго?

Лиза побледи.

— Молим те, немој ни мислити да се правдаш, — настави Марфа Тимофејевна. — Шурочка је све сама видела и мени рекла. Ја сам јој забранила да брбља, а она неће слагати.

— Ја се и не правдам, тетка, — рече Лиза једва чујно.

— А — а! Тако ли дакле, друго моја, — ти си му заказала састанак, томе старом грешнику, томе смиреном?

— Не, нисам.

— Него шта?

— Ја сам сишла доле у салон по књигу; он је био у башти, — па ме позвао.

— И ти си отишла? Дивота. Па ти га волиш, а?

— Волим, — одговори Лиза тихим гласом.

— Мајко моја! Она га воли! — Марфа Тимофејевна смаче са себе чепац. — Воли жењена човека! А? Воли!

— Он ми је говорио... — поче Лиза.

— Шта ти је говорио, тај соко, шта, шта-а?

— Он ми је говорио да је његова жена умрла.

Марфа Тимофејевна се прекрсти.

— Бог да јој душу прости, — прошапта она, — била је пуста женска — нема се чим помињати. Гле сад: он је дакле удовац. Па он је, видим, на сваку руку. Једну је жену уморио, па сад трчи за другом. Гле ти лисца! Него ево шта ћу ја теби рећи, братанице: у моје време, кад сам ја била млада, девојке су за такве поступке добро извлачиле. Ти се не љути на мене, сестро моја; због истине се само будале љуте. Ја сам га данас одбила. Волим га, али му то нећу никада опростити. Гле ти удовца! Дајде ми воде. А што је Паншину шупаљ нос до очи-

ју, за то си ми јунак; само не седи ноћу с том козјом сортом, с мушкарцима. Не убијај ме овако стару! Јер не знам се ја само умиљавати — умем ја и уједати... Удовац!

Марфа Тимофејевна оде, а Лиза седе у кут и заплака. Горко јој је било на души; није она заслужила тако понижење. Њена љубав се није показивала весела: по други пут је плакала од синоћ. Тек што се у њеном срцу зачело то ново, изненадно осећање, а како је већ тешко платила због њега, како су се грубо дотакле туђе руке њене заветне тајне! Било ју је стид, било јој је и тешко и болело је; али у ње није било ни сумње ни страха, — и Лаврецки јој је постао још дражи. Она се колебала док сама себе није разумевала; али после онога састанка, после онога пољупца — она се више није могла колебати. Знала је да воли, — и заволела је поштено, не шалећи се, привезала се чврсто на сав живот — и није се бојала претња; осећала је да се насилно та веза не може раскинути.

XXXIX

Марија Дмитријевна се јако узнемирила кад су јој јавили да је дошла Варвара Павловна Лаврецка; није чак знала ни да ли да је прими: бојала се да не увреди Фјодора Иванића. Најзад је радозналост претегла. — Па шта? помисли она: и она је својта, — па је села у фотељу и рекла лакеју: замоли! Прошло је неколико тренутака; врата се отворише;

Варвара Павловна се брзо, једва чујним корацима приближила Марији Дмитријевној, па не давши јој да се подигне с фотеље, скоро клекла пред њу.

— Хвала вам, тетка, — поче она тронутим и тихим гласом на руском: — хвала вам; нисам се надала такој милости с ваше стране; ви сте добри као анђео.

Рекавши те речи, Варвара Павловна неочекивано докопа једну руку Марије Дмитријевне, па стегнувши је у своје бледо љубичасте рукавице, покорно је принесе ружичастим и пуним уснама. Марија Дмитријевна се сасвим изгуби, видевши тако лепу, дивно обучену жену скоро код својих ногу; није знала шта да ради: хтела је и да ослободи своју руку од ње и да је намести да седне, и да јој каже штогод љубазно; свршило се тим што је устала и пољубила Варвару Павловну у глатко и миришљаво чело. Варвара Павловна се сва топила под тим пољупцем.

— Добар дан, bonjour, — рече Марија Дмитријевна: — наравно, ја нисам могла помислити... Уосталом, мени је мило што вас видим. Ви разумете, мила моја, — није моје да будем судија између жене и мужа...

— Мој муж није ни за шта крив, — прекиде је Варвара Павловна, — само сам ја крива.

— То су врло похвална осећања, — одговори Марија Дмитријевна, — врло похвална. Јесте ли одавна допутовали? Јесте ли га видели? Та седите, молим вас.

— Допутовала сам синоћ, — одговори Варвара Павловна седајући мирно на столицу. — Видела сам Фјодора Иванића, говорила сам с њим.

— А! Па како он?

— Бојала сам се да мој изненадни долазак не изазове његов гнев, — настави Варвара Павловна: — али ме није лишио свога присуства.

— То јест, он није... Да, да, разумем, — рече Марија Дмитријевна. — Он је само по изгледу мало груб, а срце му је меко.

— Фјодор Иванић ми није опростио; није хтео да ме саслуша... али је био тако добар да ми је одредио Лаврике за место становања.

— А! Дивно имање!

— Већ сутра идем тамо, да испуним његову вољу; али сам сматрала за своју дужност да пре тога дођем код вас.

— Много, много сам вам захвална, мила моја. Родбину не треба никако заборављати. А знате ли да ми је чудно како лепо говорите руски. C'est étonnant.[1]

Варвара Павловна уздахну.

— Ја сам се дуго бавила у иностранству, Марија Дмитријевна, ја то знам, али ми је срце било увек руско, па нисам заборављала своју отаџбину.

— Тако је, тако је; то је најбоље. Фјодор Иванић вас ипак никако није очекивао... Да; верујте моме

[1] То је чудно. — Прим. прев.

искуству: la patrie avant tout.[1] Ах, покажите, молим вас, какав вам је то диван огртач?

— Свиђа вам се? — Варвара Павловна брзо га спусти с рамена. — Врло је прост, од madame Baudran.[2]

— То се одмах види. Од madame Baudran... Како слатко и с каким укусом! Уверена сам да сте донели са собом мноштво дивних ствари. Ја бих да бар погледам.

— Цела моја тоалета стоји вам на расположењу, љубазна тетка. Ако допустите, ја могу што шта показати вашој собарици. Ја сам довела служавку из Париза, дивна шваља.

— Ви сте врло добри, мила моја. Али, богами, срамота ме је.

— Срамота... — понови прекорно Варвара Павловна. — Ако хоћете да ме усрећите — располажите са мном као са својом сопственошћу!

Марија Дмитријевна се топила.

— Vous êtes charmante,[3] — рече она. — Али што не скидате шешир и рукавице?

— Како? ви допуштате? — упита Варвара Павловна и полако, као раздрагана, састави руке.

— Разуме се; па ви ћете ручати с нама, надам се. Ја... ја ћу вас упознати с мојом кћери. — Ма-

[1] Отаџбина пре свега. — Прим. прев.
[2] Од госпође Бодран. — Некад чувена кројачка кућа у Паризу. — Прим. прев.
[3] Ви сте дражесни. — Прим. прев.

рија Дмитријевна се мало збуни. „Но! Нека иде куд иде!” помисли она. — Нешто ми је данас слаба.

— О, ma tante,[1] како сте добри! — узвикну Варвара Павловна — па принесе марамицу очима.

Слушче јави да је дошао Гедеоновски. Стари брбљивац уђе, непрестано се клањајући и смешкајући се. Марија Дмитријевна га претстави својој гошћи. Он се спочетка збуни, али се Варвара Павловна тако кокетно држала према њему да му се уши запалише и измишљотине, сплетке, љубазности потекоше као мед из његових уста. Варвара Павловна га је слушала, уздржано се смешила и сама помало говорила. Она је скромно причала о Паризу, о свом путовању, о Бадену; два-трипут је насмејала Марију Дмитријевну и сваки пут је затим лагано уздисала и као у мислима прекоревала саму себе због неумесне веселости: измолила је допуштење да доведе Аду; скинувши рукавице, показивала је својим глатким рукама, опраним сапуном à la guimauve, — како се и где носе волани, ришеви, чипке, шу; обећала је донети стакленце с новим енглеским мирисом: Victoria's Essence, и обрадовала се као дете кад је Марија Дмитријевна пристала да га прими на поклон; мало је заплакала сетивши се како се осећала кад је први пут чула руска звона: „тако су ми дубоко продирала у само срце”, рекла је.

У том тренутку уђе Лиза.

[1] О, моја тетка. — Прим. прев.

Одјутрос, све од тренутка када је, охладивши се сва од запрепашћења, прочитала писамце Лаврецкога, Лиза се спремала да се сусретне с његовом женом; предосећала је да ће се видети. Одлучи се да је се не клони, да би казнила своје, као што их је она звала, преступничке наде. Ненадни прелом у њеној судбини потресао ју је из основа; за нека два сата лице јој је смршало; али она ни једне сузе није пустила. „Тако ми и треба!" говорила је самој себи, угушујући с тешком муком некакве горке, зле тежње, које су и њу саму плашиле. — „Но, треба да идем!" помисли она, чим дознаде да је дошла Лаврецка, па уђе... Дуго је стајала пред вратима салона, пре него што се одлучила да их отвори; с мишљу: „ја сам јој скривила" — пређе праг и напреже се да погледа у њу, напреже се да се насмеши. Варвара Павловна јој пође насупрот чим је спази, па јој се овлаш поклони, али ипак с поштовањем. — Допустите да вам се препоручим, — поче она умиљавајући се: — ваша maman је тако милостива према мени да се надам да ћете и ви бити... добри. Израз лица Варваре Павловне кад је рекла те последње речи, њен лукав осмех, хладан а у исто време мек поглед, покрети њених руку и рамена, сама њена хаљина, цело њено биће — изазвали су кад Лизе такву одвратност да јој није могла ништа одговорити и једва јој је пружила руку. „Ова госпођица ме се гади", помисли Варвара Павловна, стежући снажно хладне Лизине прсте, па, окренувши се Ма-

рији Дмитријевној, рече полугласно: „mais elle est délicieuse!"[1] Лиза лако плану: у том узвику она је осетила потсмех, увреду; али се одлучи да не верује својим утисцима, па седе код прозора за ђерђев. Варвара Павловна је и ту не остави на миру: приђе јој, поче хвалити њен укус, њену уметност... Лизу заболе срце и оно поче снажно куцати: једва се савладала, једва се задржала на месту. Чинило јој се да Варвара Павловна све зна, па јој се руга, тријумфујући у себи. На њену срећу, Гедеоновски поче говорити с Варваром Павловном, те одврати њену пажњу. Лиза се наже над ђерђев, па ју је кришом пратила погледом. „Ту жену је он волео" — помисли она. Али одмах изби из главе и саму мисао о Лаврецком: бојала се да не изгуби власт над собом, осећала је да јој се у глави лагано врти. Марија Дмитријевна поче говорити о музици.

— Слушала сам, мила моја, — поче она, — да сте изванредан виртуоз.

— Одавно нисам свирала, — одговори Варвара Павловна, седнувши одмах за фортепијано, па живо пређе прстима по клавијатури. — Желите ли?

— Молим вас лепо.

Варвара Павловна мајсторски отсвира сјајни и тешки Херцов етид. Имала је много снаге и окретности.

— Силфида! — узвикну Гедеоновски.

[1] Та она је дивна! — Прим. прев.

— Изванредно! — потврди Марија Дмитријевна. — Е, Варвара Павловна, — рече она, први пут је називајући по имену, — морам признати да сте ме задивили; па ви бисте могли концерте приређивати. Овде код нас има један музичар, старац Немац, особењак, врло учен; он даје часове Лизи; он ће просто изгубити памет због вас.

— Лизавета Михајловна такође свира? — упитаће Варвара Павловна, окренувши овлаш главу према њој.

— Да, она прилично свира и воли музику; али шта је она према вама? Него има овде још један млад човек; с њим ви треба да се упознате. То је уметник по души и дивно компонује. Једини вас он може потпуно оценити.

— Млад човек? — рећи ће Варвара Павловна. — Ко је он? Некакав сиромах?

— Забога, први каваљер код нас, та не само код нас — et à Pétersbourg.[1] Камер-јункер, у најбоља друштва примљен. Ви сте зацело слушали о њему: Паншин, Владимир Николајевић. Он је овде у званичној мисији... будући министар, молим вас!

— И уметник?

— Уметник по души, и тако љубазан. Видећете га. Он је за све ово време често код нас бивао; позвала сам га за вечерас, н а д а м с е да ће доћи, —

[1] И у Петрограду. — Прим. прев.

додаде Марија Дмитријевна с кратким уздахом и узгредним горким осмехом.

Лиза разумеде шта значи тај осмех; али њој није било до тога.

— И млад? — понови Варвара Павловна, помало модулирајући из тона у тон.

— Двадесет осам година — и најсрећније спољашности. Un jeune homme accompli,[1] забога.

— За мустру, може се рећи, младић, — примети Гедеоновски.

Варвара Павловна изненада засвира бурни Штраусов марш, који је почињао тако снажним и брзим трилером да се Гедеоновски чак стресе; у самој средини валцера она наједном пређе на тужан мотив и сврши аријом из „Лучије": Fra poco . . . Сетила се да се весела музика не слаже с њеним положајем. Арија из „Лучије", с акцентом на осетљивим нотама, јако растужи Марију Дмитријевну.

— Каква душа! — рече она полугласно Гедеоновском.

— Силфида! — понови Гедеоновски и подиже очи к небу.

Настаде време ручка. Марфа Тимофејевна сиђе озго кад је супа већ била на столу. Она се хладно држала према Варвари Павловној, одговарајући непотпуним речима на њене љубазности, није гледала у њу. Варвара Павловна је убрзо и сама увидела да се с том бабом не може изаћи на крај, па престаде

[1] Савршен младић. — Прим. прев.

разговарати с њом; зато Марија Дмитријевна постаде још љубазнија са својом гошћом: теткина нељубазност ју је разљутила. Уосталом, није само Варвара Павловна у коју Марфа Тимофејевна није гледала: — она и у Лизу није гледала, ма да су јој се очи просто сјактиле. Седела је као скамењена, сва жута, бледа, са стиснутим уснама — и ништа није јела. Лиза је изгледала мирна; и доиста, у души јој је постало мирније; чудна нека неосетљивост, неосетљивост осуђеног овладала је њом. За ручком је Варвара Павловна мало говорила: баш као да се опет снебивала и свом лицу дала израз скромне меланхолије. Једино је Гедеоновски оживљавао разговор својим причањем, ма да је сваки час погледао у Марфу Тимофејевну и кашљуцао од голицања у грлу, — то му се увек дешавало кад год би се пред њом спремао да лаже, — али му она није сметала, није га прекидала. После ручка се видело да Варвара Павловна много воли преферанс; то се Марији Дмитријевној толико допало да је просто била ганута и помислила: „какав ли мора бити будала Фјодор Иванић: није умео да разуме оваку жену!"

Она седе да игра карата с њом и Гедеоновским, а Марфа Тимофејевна одведе Лизу горе у своју собу, рекавши да се сасвим променила, да је, мора бити, боли глава.

— Да, њу страшно боли глава, — рећи ће Марија Дмитријевна, обраћајући се Варвари Павловној и преврћући очи. — И ја често имам такву мигрену . . .

— Та шта кажете! — одговори Варвара Павловна.

Лиза уђе у теткину собу, па се изнурена скљока на столицу. Марфа Тимофејевна је дуго, ћутећи, гледала у њу, тихо је клекла пред њом — почела јој, још непрестано ћутећи, љубити једну па другу руку. Лиза се наже напред, поцрвене — и заплака, али не подиже Марфу Тимофејевну, не уклони своје руке: осећала је да нема права да их уклони, није имала права сметати старици да изрази своје кајање, саучешће, да измоли од ње опроштај за јучерашње; и Марфа Тимофејевна се није могла да наљуби тих јадних, бледих, немоћних руку — а сузе су се лиле и из њезиних и из Лизиних очију, док су обе ћутале; а мачак Матроз је прео у широкој фотељи поред клупчета с чарапом, издужен пламен кандила једва се мицао пред иконом, — у суседној соби, иза врата, стајала је Настасија Карповна, па и она кришом брисала своје очи смотаном у клупче коцкастом марамицом.

XL

А међутим доле, у салону, играо се преферанс; Марија Дмитријевна је добила па је била добро расположена. Лакеј уђе и јави да је дошао Паншин.

Марија Дмитријевна испусти карте и забаци се у фотељу; Варвара Павловна погледа у њу с полуосмехом, затим окрете поглед на врата. Појави се Паншин у црном фраку с високим енглеским оковратницима, закопчан до грла. „Тешко ми је било

покорити се, али ви видите, дошао сам": ето шта је изражавало његово насмејано, тек обријано лице.

— Забога, Волдемаре, — узвикну Марија Дмитријевна, — пре сте улазили без пријављивања.

Паншин одговори Марији Дмитријевној само погледом, уљудно јој се поклони, али не приђе руци. Она га претстави; он отступи један корак, поклони се и њој исто тако уљудно, али с нијансом финоће и поштовања, па седе за карташки сто. Преферанс се брзо сврши. Паншин се распита о Лизавети Михајловној, сазнаде да није сасвим здрава, изјави сажаљење; затим поче разговарати с Варваром Павловном, дипломатски мерећи и подвлачећи сваку реч, пажљиво слушајући њене одговоре до краја. Али важност његовог дипломатског тона није деловала на Варвару Павловну, није приањала за њу. Напротив: она му је с веселом пажњом гледала у лице, говорила неусиљено, и њене фине ноздрве лако су подрхтавале као од уздржаног смеха. Марија Дмитријевна поче величати њен таленат; Паншин учтиво, уколико су му то допуштали оковратници, саже главу, изјави да је „у то израније био уверен". И поведе говор мал'те не о самом Метерниху. Варвара Павловна зажмире својим кадифеним очима, па рече полугласно: „па ви сте такође уметник, un confrère",[1] — додаде још тише: „venez!"[2] — па климну главом према фортепијану. Та једна бачена реч: ve-

[1] Колега. — Прим. прев.

[2] Одите! — Прим. прев.

nez! — за трен ока, као мађиским путем промени сву Паншинову спољашност. Нестаде његовог забринутог држања, он се осмехну, оживе, откопча фрак, па понављајући: „ах, какав сам ја уметник! а ви сте, чуо сам, права уметница”, — упути се за Варваром Павловном ка фортепијану.

— Натерајте га да отпева романсу: „Како месец плови”, — викну Марија Дмитријевна.

— Ви певате? — рећи ће Варвара Павловна, озаривши га сјајним и брзим погледом. — Седите.

Паншин се стаде нећкати.

— Седите, — понови она, лупнувши енергично по наслону столице.

Он седе; накашља се, развуче оковратнике, па отпева своју романсу.

— Charmant,[1] — рече Варвара Павловна; — ви дивно певате, vous avez du style,[2] — поновите.

Она обиђе око фортепијана, па стаде право према Паншину. Он понови романсу, дајући мелодрамско дрхтање своме гласу. Варвара Павловна је нетремице гледала у њега, налактивши се на фортепијано и држећи своје беле руке у висини својих усана. Паншин заврши.

— Charmant, charmante idée,[3] — рече она с мирном увереношћу познаваоца. — Реците, јесте ли написали нешто за женски глас, за mezzo-soprano?

[1] Дивно. — Прим. прев.

[2] Ви имате стила. — Прим. прев.

[3] Дивно, дивна идеја. — Прим. прев.

— Ја скоро ништа не пишем, — одговори Паншин, — ја ово тек онако, између послова... а зар ви певате?

— Певам.

— О! отпевајте нам штогод, — рече Марија Дмитријевна.

Варвара Павловна уклони руком косу са зарумењених образа и затресе главом.

— Наши гласови мора да иду један уз други, — рече она, обраћајући се Паншину: — отпевајмо у дуету. Знате ли: Son geloso, или La ci darem, или Mira la bianca luna?

— Некад сам певао Mira la bianca luna, — одговори Паншин, — али одавно, заборавио сам.

— Не мари ништа, пробаћемо полугласно. Пустите мене.

Варвара Павловна седе за фортепијано. Паншин стаде поред ње. Отпеваше полугласно дует, причем га је Варвара Павловна неколико пута поправљала, затим отпеваше гласно, затим двапут поновише: Mira la bianca lu... u... una. Глас Варваре Павловне је био изгубио свежину, али она је њим владала врло вешто: Паншин се испочетка плашио и помало погрешно певао, затим се распевао, и ако је певао не баш беспрекорно, а оно је мицао раменима, њихао се целим телом и с времена на време дизао руку као прави правцати певач. Варвара Павловна је отсвирала две-три стварчице од Талберха и кокетно „казала" једну француску ариjицу. Марија Дмитри-

јевна већ више није знала како да изрази своје задовољство; хтела је неколико пута да пошље по Лизу; Гедеоновски тако исто није могао да нађе речи, па је само климао главом, — али одједном изненада зевну и једва стиже да покрије уста руком. То зевање није умакло Варвари Павловној; она се наједаред окрете леђима ка фортепијану, рече: „assez de musique comme ça,[1] да ћаскамо", — па скрсти руке. „Oui, assez de musique", весело понови Паншин, па започе с њом разговор — жив, лак, на француском језику. „Сасвим као у најбољем париском салону", мислила је Марија Дмитријевна, слушајући њихов дволичан и жив разговор. Паншин се осећао потпуно задовољан; очи су му сијале, он се смешио; спочетка је прелазио руком по лицу, мрштио обрве и испрекидано уздисао кад год би се срео погледом с Маријом Дмитријевном; а после је сасвим заборавио на њу, па се сав предао уживању полусветског полууметничког ћаскања. Варвара Павловна се показивала као велики филозоф; на све је она имала готов одговор, ни при чему се није колебала, ни о чему није двоумила; опажало се да је много и често разговарала с паметним људима разних категорија. Све њене мисли, осећања вртели су се око Париза. Паншин наведе говор на књижевност: показало се да је она, исто као и он, читала само француске књиге: Жорж-Санд ју је љутила, Балзака је це-

[1] Доста овакве музике. — Прим. прев.

нила, ма да ју је замарао, у Сију и Скрибу видела је велике познаваоце срца, обожавала је Дима и Февала; у души је од свих њих највише ценила Пол де Кока, али, разуме се, ни имена му није поменула. Право рећи, књижевност је није нарочито занимала. Варвара Павловна је врло вешто обилазила око свега што би могло макар и издалека потсетити на њен положај; о љубави у њеним разговорима није било ни помена: напротив, у њима се пре огледала строгост према претераним страстима, разочараност, смерност. Паншин јој је опонирао; она се с њим није слагала... али чудна ствар! — у исто време кад су јој из уста излазиле речи осуде, често сурове, звук тих речи је миловао и мазио, и очи су јој говориле... шта су управо говориле те дивне очи, — тешко је било рећи; али то нису биле озбиљне, нејасне, већ слатке речи. Паншин се трудио да схвати њихов тајни смисао, трудио се да сам говори очима, али је осећао да ништа не излази; био је свестан да је Варвара Павловна, као права, инострана лавица стајала изнад њега, па због тога и није потпуно владао собом. Варвара Павловна имала је навику да за време разговора овлаш додирује рукав онога с ким разговара; ти тренуци додиривања су јако узбуђивали Владимира Николајевића. Варвара Павловна имала је вештину да се зближи са сваким; није прошло ни два сата, а Паншину се већ чинило да је познаје одувек, а Лиза, она иста Лиза коју је ипак волео, коју је уочи тога дана запросио,

— губила се као у магли. Би послужен чај; разговор постаде још неусиљенији. Марија Дмитријевна зазвони за слушче и поручи Лизи да сиђе доле, ако ју је прошла глава. Чувши Лизино име, Паншин се упусти у причање о пожртвовању, о томе ко је способнији за жртвовање — мушкарци или жене. Марија Дмитријевна се одмах узбуди, поче тврдити да је жена способнија, изјави да ће то у две речи доказати, заплете се и сврши неким доста неуспелим поређењем. Варвара Павловна узе свеску нота, до пола се заклони њом, па, нагнувши се према Паншину, грицкајући бисквит, с мирним осмехом на уснама и у погледу, рече полугласно: „elle n'a pas inventé la poudre, la bonne dame".[1] Паншин се малко уплаши и зачуди смелости Варваре Павловне; али он не разумеде колико се презрење према њему самом крило у том неочекиваном изливу, па, заборавивши ручкове на којима га је хранила, новац који му је давала на зајам, — он с истим таким осмехом и истим гласом одговори (несрећник!): „je crois bien"[2] — и чак не „je crois bien", већ — „j' crois ben!"[2]

Варвара Павловна баци на њега пријатељски поглед па устаде. Лиза уђе; Марфа Тимофејевна ју је узалуд задржавала: она се реши да претрпи искушење до краја. Варвара Павловна јој пође насусрет заједно с Паншином, на чијем се лицу појави ранији дипломатски израз.

[1] Она није измислила барут, ова добра дама. — Прим. прев.

[2] Верујем. — Прим. прев.

— Како сте са здрављем? — упита он Лизу.

— Сад ми је боље, хвала, — одговори она.

— А ми се овде мало забављали музиком; жао ми је што нисте чули Варвару Павловну. Она изванредно пева, une artiste consommée.[1]

— Одите овамо, ma chère,[2] — зачу се глас Марије Дмитријевне.

Варвара Павловна одмах, послушно као дете, приђе к њој и седе на мали табурет код њених ногу. Марија Дмитријевна је позва зато да би оставила, бар за тренутак, своју кћер насамо с Паншином: она се још непрестано надала да ће се она предомислити. Сем тога, паде јој напамет мисао коју одмах зажеле да каже.

— Знате ли, — шапну она Варвари Павловној, — хоћу да покушам да вас помирим с вашим мужем; не јамчим за успех, али ћу покушати. Он мене, знате, јако цени.

Варвара Павловна лагано диже очи на Марију Дмитријевну и лепо састави руке.

— Ви бисте били мој спасилац, ma tante,[3] — рече она тужним гласом: — не знам како да вам захвалим за вашу љубазност; али ја сам и сувише скривила Фјодору Иванићу; он ми не може опростити.

— Па зар сте ви... доиста... — поче радознало Марија Дмитријевна...

— Не питајте ме, — прекиде је Варвара Павловна

[1] Права уметница. — Прим. прев.
[2] Моја драга. — Прим. прев.
[3] Тетка. — Прим. прев.

па обори поглед. — Била сам млада, лакомислена. . . Уосталом, нећу да се правдам.

— Па ипак, зашто да се не покуша? Немојте очајавати, — одговори Марија Дмитријевна и хтеде да је пљесне по образу, али кад јој погледа у лице — покаја се. „Скромна, скромна, — помисли она, — а овамо је права лавица".

— Ви сте болесни? — говорио је у то време Паншин Лизи.

— Да, нисам здрава.

— Ја вас разумем, — изусти он после доста дугога ћутања. — Да, ја вас разумем.

— Како?

— Ја вас разумем, — понови значајно Паншин, који просто није знао шта да каже.

Лиза се збунила, а онда је помислила: „нека!" Паншин начини тајанствен изглед, ућута, гледајући озбиљно у страну.

— Него, чини ми се, избило је једанаест сати, — рећи ће Марија Дмитријевна.

Гости разумеше алузију и почеше се поздрављати. Варвара Павловна је морала обећати да ће доћи на ручак сутрадан и довести Аду; Гедеоновски, који за мало што није био заспао, седећи у углу, понуди се да је отпрати до куће. Паншин се свечано поздрави са свима, а на степеницама, намештајући Варвару Павловну у кола, стеже јој руку и викну за њом: au revoir![1] Гедеоновски седе поред ње; она се целог

[1] До виђења! — Прим. прев.

пута занимала тиме што је метала, као случајно, врх своје ножице на његову ногу; он се збуњивао, говорио јој комплименте; она се кикотала пригушено, и бацала заљубљене погледе, кад би светлост уличних фењера пала у кола. Валцер који је она сама отсвирала звонио јој је у глави, узбуђивао је; ма где била, само нек замисли светлост, балску салу, брзо окретање уз звуке музике — па јој се душа одмах запали, очи чудно засветле, осмех јој почне блудети по уснама, нешто грациозно-бахантско јој се разлије по целом телу. Стигавши кући, Варвара Павловна лако искочи из кола — само лавице умеју тако искакати — окрете се Гедеоновском, па одједном прште у звонак смех право њему у брк.

„Љубазна особа, — мишљаше статски саветник, идући у свој стан, где га је чекао слуга са стакленцетом колоњске воде: — добро је што сам степски човек... само — зашто се смејала?"

Марфа Тимофејевна је сву ноћ проседела поред Лизине главе.

XLI

Лаврецки је провео дан и по у Васиљевском и скоро све време је лутао по околини. Није могао дуго остати на једном месту: јела га је чама; осећао је сва мучења непрестаних, плаховитих и немоћних жеља. Сети се осећања које му је било обузело душу сутрадан по доласку у село; сети се својих тадашњих намера и силно се наљути на себе. Шта га је могло одвојити од онога што је он сматрао својом

дужношћу, јединим задатком своје будућности. Жудња за срећом — опет та жудња за срећом! — Види се, „Михаљевић је имао право" — мислио је он. — „Ти си поново зажелео да нађеш срећу у животу, — говорио је самом себи, — заборавио си да је и то раскош, незаслужена милост, кад она бар једаред посети човека. Она није била потпуна, била је лажна, рећи ћеш ти; па тражи своја права на потпуну, истинску срећу! Обазри се, ко око тебе благује, ко ужива? Ено, сељак иде на косидбу; можда је он задовољан својом судбином... А да ли би се ти хтео мењати с њим? Сети се своје матере: како су ништавно мале биле њене жеље, а каква ју је задесила судбина. Види се да си се ти само похвалио пред Паншином кад си му рекао да си дошао у Русију зато да ореш земљу; ти си дошао да се вучеш под старост за девојчицама. Чим је дошао глас о твојој слободи, ти си све бацио, све си заборавио, па си потрчао као деран за лептиром"... Лизина слика непрестано му се појављивала у сред његових размишљања; он ју је с напором гонио као и другу слику која му се наметала, друге, неузбудљиво лукаве, лепе и мрске црте. Старац Антон опази да господину нису све козе на броју; уздахнувши неколико пута иза врата и неколико пута на прагу, он се одлучи да му приђе, па му посаветова да попије нешто топло. Лаврецки викну на њега, нареди му да изађе, а затим му се извини; али Антон се од

тога још више ожалости. Лаврецки није могао седети у салону; све му се причињавало да прадед Андреја презриво гледа с платна у свог смољавог потомка. — „Ех ти! ниско си пао!" чинило се да говоре његове усне у страну искривљене. „Је ли могуће, — мишљаше он, — да нећу изаћи на крај са собом, — да ћу се подати тој... глупости?" (Тешко рањени у рату увек зову „глупошћу" своје ране. Да човек не обмањује самога себе, не би живео на земљи.) „Да ли сам ја збиља деран? Па да: спазио сам Лизу, скоро у рукама држао могућност среће за цео живот — а ње наједанпут нестало; а тако је и у лутрији — кад би се точак окренуо још мало, и сиромах би постао богат. Кад је нема, нема — па крај. Прихватићу се посла стиснувши зубе, и наредићу себи да ћутим; срећом, није ми први пут да обуздавам самога себе. И зашто сам бежао, зашто седим овде, туривши као ној главу у џбун? Страшно погледати сиромаштини у очи — глупост!" Антоне! — викну он гласно: — реци да се одмах упрегне тарантас. — „Да, — помисли он опет — треба да наредим себи да ћутим, треба да узмем самога себе у јежеве рукавице"...

Ето таквим размишљањима трудио се Лаврецки да помогне своме јаду; али он је био велики и јак; и сама Апраксија, која није била толико излапела колико без икаквих осећања, одмахну главом и тужно га испрати очима, кад он седе на тарантас, по-

лазећи у варош. Коњи су јурили; он је седео непомично и право и непомично гледао напред, на пут.

XLII

Уочи тога дана Лиза је писала Лаврецком да дође код њих увече; али он прво оде у свој стан. Код куће не застаде ни жену ни кћер; од послуге дознаде да је она с њом отишла код Калитиних. Тај глас га и изненади и разбесни. „Види се да се Варвара Павловна решила да ми не да живети”, помисли он с узбуђеним срцем од пакости. Поче ходати тамо амо, одгурујући непрестано ногама и рукама дечије играчке на које је наилазио, књиге, разне женске ствари; позва Жистину и нареди јој да уклони све то „ђубре”. — Oui, monsieur,[1] — рече она, начинивши гримасу, и поче уређивати собу, грациозно се нагињући и сваким својим покретом дајући Лаврецком осетити да га она сматра за неотесаног медведа. С мржњом је гледао он у њено увело, али још увек „пикантно”, потсмешљиво, париско лице, у њене беле нарукавнике, свилену кецељу и лаку капицу. Он је најзад посла и, после дугог колебања (Варвара Павловна се још никако није враћала), реши се да се упути Калитиним, — не Марији Дмитријевној (он ни за што не би ушао у њен салон, у онај салон где је била његова жена), већ Марфи Тимофејевној; сети се да задње степенице са уласка за послугу воде право к њој. Лаврецки тако и

[1] Добро, господине. — Прим. прев.

учини. Случај му поможе: у дворишту наиђе на Шурочку; она га одведе к Марфи Тимофејевној. Застаде је, противно њеном обичају, саму; она је седела у куту, гологлава, погрбљена, са скрштеним рукама на грудима. Видевши Лаврецкога, старица се врло уплаши, брзо устаде и поче ходати амо тамо по соби, као да тражи свој чепац.

— А гле, то си ти, гле, — поче она, избегавајући његов поглед и ужурбавши се; — па здраво! Па шта ћеш? Шта да радиш! Где си био јуче? Па она, она допутовала, па да. Па, треба већ некако... Макар како.

Лаврецки се спусти у столицу.

— Па седи, седи, — настави старица. — Ти си право горе дошао? Па да, разуме се. Па шта? Дошао си да ме обиђеш? Хвала!

Старица мало поћута; Лаврецки није знао шта да јој каже; али она га је разумевала.

— Лиза... Да, Лиза је сад овде била, — настави Марфа Тимофејевна, повезујући се и дрешећи гајтане свога ридикила. — Она није сасвим здрава. Шурочка, где си ти? Ходи овамо, слатка сестро, зар ти не можеш мало поседети? И мене глава боли. Мора бити од о н о г а, од певања, од музике.

— Од каког певања, тетка?

— Него шта; ту су ти они, како ли их оно зовете, дуете развезли. И све талијански; ч и-ч и и ч а-ч а, праве свраке. Почну ноте изводити, просто хвата за душу. Онај Паншин и она твоја. И како се

то све брзо удесило; право рођачки, без церемонија. А уосталом, и то да ти кажем: и псето — па тражи уточишта; не може ваљда пропадати, кад људи не гоне.

— Ипак, признајем, ја то нисам очекивао, — одговори Лаврецки: — ту је била потребна велика смелост.

— Не, душо моја, то није смелост, то је рачун. Та нек иде с милим Богом! Ти је, чујем, шаљеш у Лаврике; је ли истина?

— Да, ја дајем то имање Варвари Павловној.

— Је ли тражила новаца?

— Није још.

— Но, нећеш дуго чекати. Ја те тек сад добро видим. Јеси ли здрав?

— Здрав сам.

— Шурочка! — викну одједном Марфа Тимофејевна: — иди-де, реци Лизавети Михајловној — то јест, не, питај је... она је ваљда доле?

— Доле је.

— Е па добро; дакле питај је: куд је, реци, дела моју књигу? она већ зна.

— Разумем.

Старица се опет ужурба, поче отварати фијоке на орману. Лаврецки је седео непомично на својој столици.

Одједном се зачу лак шум по степеницама — и уђе Лиза.

Лаврецки устаде и поклони се; Лиза се заустави на вратима.

— Лизо, Лизочка, — поче Марфа Тимофејевна ужурбано: — куда си моју књигу, књигу куда си метнула?

— Какву књигу, тетка?

— Та књигу, Боже мој! Ја те, уосталом, нисам звала... Али, свеједно. Шта ви тамо доле радите? Ево и Фјодор Иванић дошао. — Како твоја глава?

— Није ништа.

— Ти увек говориш: није ништа. Шта је то код вас доле — опет музика?

— Не — играју карата.

— Та она је на сваку руку. Шурочка, видим да би хтела да трчиш по башти. Иди.

— Та нећу, Марфа Тимофејевна...

— Не причај, молим те, већ одлази. Настасија Карповна је отишла сама у башту: буди с њом. Поштуј старицу. — Шурочка изађе. — Та где је то мој чепац? Збиља, куд се то он део?

— Допустите, ја ћу потражити, — рећи ће Лиза.

— Седи, седи; ни мени још нису ноге отпале. Мора да је тамо, у спаваћој соби.

И Марфа Тимофејевна се удаљи, бацивши поглед на Лаврецког. Била је оставила отворена врата; али се одједном врати к њима и затвори их.

Лиза се наслони на наслон од фотеље и лагано принесе руке своме лицу; Лаврецки остаде где је био.

— Ето како смо се морали видети, — рече он напослетку.

Лиза уклони руке од лица.

— Да, — рече она мукло; — скоро смо били кажњени.

— Кажњени, — рече Лаврецки. — А зашто сте ви кажњени?

Лиза подиже на њега своје очи. Оне нису показивале ни тугу ни узнемиреност: изгледале су мање и тамније, лице јој је било бледо; малко отворене усне су такође биле побледеле.

Лаврецком задрхта срце од жалости и љубави.

— Ви сте ми писали: све је свршено, — прошапта он: — да, све је свршено — пре него што је и почело.

— То све треба заборавити, — рећи ће Лиза; — мило ми је што сте дошли; хтела сам вам писати, али овако је боље. Само треба што пре да се користимо овим тренуцима. Нама обома остаје да извршимо своју дужност. Ви се, Фјодоре Иванићу, треба да помирите са својом женом.

— Лизо!

— Ја вас то молим; само се тим може загладити... све што је било. Ви ћете промислити — и нећете ми одбити молбу.

— Лизо, забога — ви тражите нешто немогућно. Готов сам да урадим све што наредите; али да се с а д помирим с њом!... Пристајем на све, све сам заборавио; али не могу ваљда натерати своје срце... Забога, то је немилосрдно!

— Ја не тражим од вас... то што ви кажете; немојте живети с њом, ако не можете; али се помирите, — одговори Лиза па опет принесе руку очима. — Сетите се своје кћерчице; учините то мени за љубав.

— Добро, — рече Лаврецки кроз зубе; — ја ћу то учинити, рецимо; тиме ћу извршити своју дужност. Али ви, — у чему је ваша дужност?

— То ја знам.

Лаврецки се одједном стресе.

— Да се не спремате да се удате за Паншина? — упита он.

Лиза се осмехну једва приметно.

— О, не! — рече она.

— Ах, Лизо, Лизо! — узвикну Лаврецки; — како бисмо могли бити срећни!

Лиза опет погледа у њега.

— Сад ћете и сами видети, Фјодоре Иваничу, да срећа не зависи од нас, већ од Бога.

— Да, зато што ви...

Врата на суседној соби се брзо отворише и Марфа Тимофејевна уђе с чепцом у руци.

— Једва сам нашла, — рече она, стајући између Лаврецког и Лизе. — Сама сам га затурила. Ето шта значи старост, мука једна! А уосталом, ни младост није боља. Шта, и ти ћеш са женом у Лаврике? — додаде она, обраћајући се Фјодору Иваничу.

— С њом у Лаврике? Ја? Не знам — рече он, почекавши мало.

— Ти нећеш доле силазити?

— Данас — нећу.

— Па добро, како знаш; а ти, Лизо, ја мислим, требало би да одеш доле. Ах, мили Бого, ја и заборавила насути хране зимовки. Па причекајте, сад ћу ја...

И Марфа Тимофејевна истрча, не метнувши чепац.

Лаврецки брзо приђе Лизи.

— Лизо, — поче он преклињући: — ми ћемо се растати заувек, срце ми се цепа — дајте ми руку на растанку.

Лиза подиже главу. Њен уморни, скоро угашен поглед заустави се на њему...

— Не, — рече она, па трже натраг већ пружену руку: — не, Лаврецки (она га је сад први пут тако назвала), не дам вам своју руку. На што? Идите, молим вас. Ви знате, ја вас волим... да, ја вас волим, — додаде он с напором; — али не... не.

И она принесе марамицу својим уснама.

— Дајте ми бар ту марамицу.

Врата шкрипнуше... Марамица склизну низ Лизина колена. Лаврецки је прихвати, пре него што паде на под, брзо је тури у бочни џеп, па окренувши се срете се очима с Марфом Тимофејевном.

— Лизочка, чини ми се, зове те мати, — рече старица.

Лиза одмах устаде и изађе.

Марфа Тимофејевна опет седе у свој кутак. Лаврецки се поче опраштати с њом.

— Феђа, — рече она одједном.

— Шта, тетка?

— Јеси ли ти поштен човек?

— Како?

— Питам те: јеси ли поштен човек?

— Надам се да јесам.

— Хм... А дај ми часну реч да си поштен човек.

— Изволите. Али на што то?

— Ја већ знам на што. Па и ти, храно моја, ако добро промислиш, — јер ти ниси глуп, — сам ћеш појмити зашто те то питам. А сад збогом, синко. Хвала ти што си ме обишао; а памти шта си ми обећао, Феђа, и пољуби ме. Ах, душо моја, тешко ти је, знам; али никоме није лако. Та колико сам завидела мувама; ето, мислила сам, коме је лако живети на свету; али једаред, ноћу, чујем како муха у пауковим шапама чами, — не, мислим се, и на њих наилази непогода. Шта да радиш, Феђа; а ипак се сећај дате речи. Иди.

Лаврецки изађе на задњи излаз и већ се приближавао капији... кад га стиже лакеј.

— Марија Дмитријевна је наредила да вас замолим да изволите к њој, — рече он Лаврецком.

— Реци, брате да сад не могу... — поче Фјодор Иванић.

— Наредили су да вас много молим, — настави лакеј: — наредили су да вам кажем да су код куће.

— А зар су гости отишли? — упита Лаврецки.

— Јесу, молим вас, — одговори лакеј, па се осмехну.

Лаврецки слеже раменима, па се упути за њим.

XLIII

Марија Дмитријевна је седела сама у свом кабинету, у волтеровској фотељи и мирисала колоњску воду; чаша воде с флер-д'-оранжом стајала је поред ње на сточићу. Она је била узрујана и као да се бојала.

Лаврецки уђе.

— Ви сте желели да ме видите, — рече он, клањајући се хладно.

— Да, — одговори Марија Дмитријевна и попи мало воде; — рекла сам да вас замоле да дођете код мене: потребно је да разговарам с вама. Седите, молим вас. — Марија Дмитријевна одахну. — Ви знате, — настави она, — ваша жена је дошла.

— То ми је познато, — проговори Лаврецки.

— Па да, то јест, хтела сам рећи: она је код мене дошла и ја сам је примила; па ево о чему хоћу сада с вама да се објасним, Фјодоре Иванићу. Ја сам, хвала Богу, заслужила, могу рећи, опште поштовање, и ништа непристојно ни за шта на свету нећу учинити. Иако сам предвидела да ће вам то бити непријатно, ипак се нисам одлучила да је одбијем, Фјодоре Иванићу; она ми је сродница — по вама:

замислите се у мом положају, како сам имала право да је не примим у кућу, — реците и сами?

— Ви се узалуд узрујавате, Марија Дмитријевна, — одговори Лаврецки, — врло сте добро учинили; ја се ни мало не љутим. Ја уопште не намеравам да онемогућим Варвари Павловној да се виђа са својим познаницима; данас нисам ушао код вас само зато што нисам хтео да се сретнем с њом — то је све.

— Ах, како ми је пријатно то чути од вас, Фјодоре Иванићу, — узвикну Марија Дмитријевна; — уосталом, ја сам то увек очекивала од ваших племенитих осећања. А што се ја узрујавам, — то није ништа чудно: ја сам жена и мати. А ваша супруга... наравно, ја не могу бити судија између вас и ње — то сам ја и њој казала; али она је тако љубазна дама да сем задовољства ништа друго не може причинити.

Лаврецки се осмехну и поигра се шеширом.

— Па ево шта сам вам хтела још рећи, Фјодоре Иванићу, — настави Марија Дмитријевна, примакавши му се мало: — кад бисте видели како се она скромно понаша, како је смерна! — Бога ми, то је чак дирљиво. Па кад бисте чули како она о вама говори! Ја сам му, вели, крива колико сам жива; ја га, вели, нисам умела ценити; то је, вели, анђео, а не човек. Бога ми, баш тако каже: анђео. Она се тако каје... ја, богами, никад нисам видела да се човек може тако кајати!

— А шта, Марија Дмитријевна, — рече Лаврецки, — допустите да будем радознао: кажу да је Варвара Павловна код вас певала; док се кајала, она је певала, или како?...

— Ах, како вас није срамота да тако говорите! Она је певала и свирала само зато да ми учини пријатност, јер сам је ја то јако молила, скоро јој наређивала. Видим да јој је тешко, тако тешко, па се мислим: чим да је разонодим, — а и чула сам да има тако диван таленат. — Забога, Фјодоре Иванићу, она је сасвим утучена, упитајте макар Сергија Петровића; убијена жена, tout-à-fait,[1] шта ви то говорите?

Лаврецки само слеже раменима.

— А затим, што вам је анђелак она ваша Адочка, што је слатка! — Како је мила, како је паметна; па што говори француски; и руски разуме — мени је казала: тетице. И знате ли, нема то да се туђи, као што се скоро сва деца у њеним годинама туђе, — ни трага од тога. Страшно личи на вас, Фјодоре Иванићу. Очи, обрве... ама, — ви, прави правцати ви. Ја таку малу децу не волим много, то признајем; али сам се у вашу ћерчицу просто заљубила.

— Марија Дмитријевна, — рече одједном Лаврецки, — допустите да вас упитам зашто ви то све мени говорите?

[1] Сасвим. — Прим. прев.

— Зашто? — Марија Дмитријевна опет помириса колоњску воду и напи се воде. — Па зато, Фјодоре Иванићу, ја то говорим што... па ја сам вам рођака, ја се јако интересујем за вас... ја знам да ви имате не може бити боље срце. Чујте ме, mon cousin,[1] — ја сам ипак жена искусна и нећу говорити у ветар: опростите, опростите вашој жени. — Очи у Марије Дмитријевне одједном се напунише сузама. — Замислите: младост, неискуство... но, можда рђав пример: није имала такву матер која би је упутила. Опростите јој, Фјодоре Иванићу, она је била доста кажњена.

Марији Дмитријевној почеше капати сузе низ образе; она их није брисала: волела је да плаче. Лаврецки је седео као на углевљу. „Боже мој, — мислио је он, — каква су оно мучења, какав ми је ово дан данас!"

— Ви не одговарате, — поче опет Марија Дмитријевна, — како треба да вас разумем? — Зар ви можете бити тако немилосрдни? Не, ја у то нећу да верујем. Осећам да су вас моје речи увериле. Фјодоре Иванићу, Бог ће вас наградити за вашу доброту, а ви примите сад из мојих руку вашу жену...

Лаврецки се и нехотице подиже са столице; Марија Дмитријевна и сама устаде, па брзо зађе за заклон и изведе отуда Варвару Павловну. Бледа, полумртва, оборених очију, она се, изгледало је, одри-

[1] Рођаче. — Прим. прев.

цала сваке властите мисли, сваке воље, — сва се предала у руке Марије Дмитријевне.

Лаврецки отступи корак назад.

— Ви сте били овде, — викну он.

— Не кривите је, — рече брзо Марија Дмитријевна: — она нипошто није хтела остати, али сам јој ја наредила да остане, и ја сам је наместила иза заклона. Она ме је уверавала да ће вас то још више ражљутити; ја је нисам хтела ни чути; ја вас боље знам него она. Па примите из мојих руку вашу жену; ходите, Варја, не бојте се, падните пред ноге вашем мужу (она је повуче за руку) — и примите мој благослов...

— Чекајте, Марија Дмитријевна, — прекиде је Лаврецки потмулим али узбуђеним гласом. — Ви вероватно, волите дирљиве призоре. (Лаврецки се није варао: Марија Дмитријевна је још из института сачувала страст према некој театралности). Они вас забављају; али друге од њих мука спопада. Уосталом, ја с вама нећу говорити: у овој сцени нисте ви радно лице. Шта ви хоћете од мене, госпођо? — додаде он, обраћајући се жени. — Зар нисам учинио за вас што сам могао? Немојте ми одговарати да нисте тражили тај састанак; нећу вам веровати, — и ви знате да вам не могу веровати. Па шта хоћете? Ви сте паметни, — ви ништа не радите без циља, треба да увидите да ја не могу живети с вама као што сам живео раније; не зато што се

љутим на вас, већ зато што сам постао други човек. То сам вам рекао другог дана по вашем повратку, и ви се сами у овом тренутку у души са мном слажете. Али ви желите да повратите свој глас у јавности; вама је мало да живите са мном у кући, ви желите да живите са мном под једним кровом — није ли тако?

— Ја желим да ми опростите, — рече Варвара Павловна, не подижући очију.

— Она жели да јој опростите, — понови Марија Дмитријевна.

— И не ради себе, већ због Аде, — шапну Варвара Павловна.

— Не због себе, већ због ваше Аде, — понови Марија Дмитријевна.

— Одлично. Ви то хоћете? — рече Лаврецки с напором. — Изволите, ја и на то пристајем.

Варвара Павловна баци на њега брз поглед, Марија Дмитријевна узвикну: — но, хвала Богу! — Па опет повуче Варвару Павловну за руку. — А сад примите од мене...

— Причекајте, кажем вам, — прекиде је Лаврецки. — Ја пристајем да живим с вама, Варвара Павловна, — настави он, — то јест, ја ћу вас одвести у Лаврике и живећу с вама колико будем имао снаге, а затим ћу отпутовати — па ћу навраћати. Ви видите, ја вас нећу варати; али не тражите више ништа од мене. Ви бисте се сами насмејали кад бих ја испунио жељу ваше поштоване рођаке, па вас при-

тискао на своје срце, почео вас уверавати да... да прошлости није било, да ће посечено дрво опет процветати. Али ја видим да се морам покорити. Ви ту реч немојте тако разумети... али то је свеједно. Понављам, ја ћу живети с вама... или, не, ја то не могу обећати... Састаћу се с вама, опет ћу вас сматрати за своју жену...

— Дајте јој бар на томе руку, — рече Марија Дмитријевна, којој су се сузе већ биле давно осушиле.

— Ја до сада никад нисам преварио Варвару Павловну, — одговори Лаврецки: — она ће ми и тако поверовати. Одвешћу је у Лаврике, — и памтите Варвара Павловна: наш уговор сматраће се да је нарушен чим ви отидете ван Лаврика. А сад ми допустите да се удаљим.

Он се поклони обема дамама и брзо изађе напоље.

— Ви је не водите са собом, — викну за њим Марија Дмитријевна...

— Оставите га, — шапну јој Варвара Павловна, па је одмах загрли, поче јој захваљивати, љубити јој руке, називати је својом спаситељком.

Марија Дмитријевна је милостиво примала њене нежности; али у души није била задовољна ни Лаврецким ни Варваром Павловном, ни целим призором што га је она припремила. Испало је мало дирљиво; Варвара Павловна, по њеном мишљењу, требало је да падне пред ноге свога мужа.

— Како то ви мене нисте разумели? — објашњавала је она: — па ја сам вам рекла: падните му пред ноге.

— Овако је боље, мила теткице; не брините се — све је дивно, — тврдила је Варвара Павловна.

— Па и он — хладан као лед, — напомену Марија Дмитријевна. — Рецимо, ви нисте плакали, али ја сам се пред њим расплинула. Хоће да вас затвори у Лаврике. Па како, — нећете ни к мени моћи долазити? Сви су мушкарци неосетљиви, — рече она на завршетку и значајно одмахну главом.

— Зато жене умеју ценити доброту и великодушност, — рече Варвара Павловна, па тихо клече пред Маријом Дмитријевном, обухвати јој пуни стас рукама и притиште уз њу своје лице. То лице се кришом смешило, а Марији Дмитријевној почеше опет капати сузе.

А Лаврецки оде у свој стан, закључа се у собици свога собара, пружи се по дивану и прележа до јутра.

XLIV

Сутрадан је била недеља. Звук звона за јутрење није пробудио Лаврецког — он није склопио очију сву ноћ — већ га је потсетио на другу једну недељу, када је по Лизиној жељи ишао у цркву. Он брзо устаде; некакав потајни глас му је говорио да ће је и данас тамо видети. Он без шума изађе из куће,

нареди да се каже Варвари Павловној, која је још спавала, да ће се он вратити за ручак, па се крупним корацима упути онамо куда га је звало једнолико тужно звоњење. Дошао је рано: скоро никога још није било у цркви; црквењак је читао за певницом часове; покашто прекинут кашљем његов глас је равномерно звучао, час падајући час се дижући. Лаврецки се смести недалеко од изласка. Богомољци су пролазили један по један, заустављали се, крстили се, клањали се на све стране; кораци су им звонили у празнини и тишини, гласно одјекујући под сводовима. Нека немоћна старица у изношеном огртачу с капишоном клечала је поред Лаврецког и усрдно се молила. Њено безубо, жуто, смежурано лице изражавало је напрегнуту раздраганост; црвене очи непрестанце су гледале горе у иконе на иконостасу; кошчата рука непрестано се помаљала испод огртача и лагано али чврсто правила велики широк крст. Један сељак густе браде и туробног лица, разбарушен и изгужван уђе у цркву, одмах клече на оба колена и поче се брзо крстити, забацујући назад и стресајући главу после сваког поклона. Тако се горка туга огледала у његовом лицу, у свима његовим покретима да се Лаврецки реши да му приђе и упита га шта му је. Сељак плашљиво и грубо посрте назад, погледа у њега... „Умро ми син", рече он брзо, — па се поново узе клањати... „Шта њима може заменити утеха цркве", — помисли Лаврецки, — па и сам покуша да се моли; али му је

срце било отромило, огрубело, и мисли су биле далеко. Он је једнако чекао Лизу — али Лиза није долазила. Црква се почела пунити народом; ње никако није било. Служба се почела, ђакон већ прочитао јеванђеље зазвонило Достојно; Лаврецки се помаче мало напред — и одједном спази Лизу. Она је дошла пре њега, али је он није био спазио; приљубивши се између зида и певнице, она се није освртала, није се мицала. Лаврецки није скидао с ње очију све до краја службе: он се опраштао с њом. Народ се поче разилазити, а она непрестано стоји; чинило се да чека да оде Лаврецки. Најзад се прекрсти последњи пут па пође, не окрећући се; с њом је била једна собарица. Лаврецки изађе одмах за њом из цркве и стиже је на улици; она је ишла врло брзо, оборивши главу и спустивши вео преко лица.

— Добар дан, Лизавета Михајловна, — рече он гласно, с извештаченом неусиљеношћу: — могу ли вас пратити?

Она ништа не рече: он се упути напоредо с њом.

— Јесте ли задовољни мном? — упита је он, спустивши глас. — Јесте ли чули шта се јуче десило?

— Да, да, — рече она шапатом, — то је добро. И она пође још брже.

— Јесте ли задовољни?

Лиза само климну главом.

— Фјодоре Иваничу, — поче она мирним, али слабим гласом, — хтела сам вас замолити: немојте више к нама долазити, отпутујте што пре; после се мо-

жемо видети, — некад, кроз годину дана. А сад, учините то мени за љубав; испуните моју молбу, тако вам Бога.

— Ја сам готов да вам се у свему покорим, Лизавета Михајловна: — али зар овако треба да се растанемо? зар ми нећете рећи ниједну реч?...

— Фјодоре Иванићу, ето, ви сад идете поред мене... А већ сте тако далеко од мене. И не само ви, већ...

— Довршите, молим вас! — викну Лаврецки, — шта хоћете да кажете?

— Чућете, можда... али, ма шта било, заборавите... не, немојте ме заборавити, сећајте ме се.

— Ја да вас заборавим...

— Доста, збогом. Немојте ићи за мном.

— Лизо, — поче Лаврецки...

— Збогом, збогом! — понови она, још више спусти вео и скоро трком појури напред.

Лаврецки погледа за њом, па оборивши главу, пође назад улицом. Набаса на Лема, који је такође ишао, набивши шешир на нос и гледајући себи пред ноге.

Они ћутећи погледаше један у другог.

— Но, шта кажете? — рече најзад Лаврецки.

— Шта ћу рећи? — одговори Лем туробно: — ништа не кажем. Све је умрло, и ми смо умрли (Alles ist todt und wir sind todt). Ви ћете ваљда надесно?

— Надесно.

— А ја налево. Збогом.

Сутрадан Фјодор Иванић се са женом крене у Лаврике. Она је ишла напред, у фијакеру, с Адом и Жистином; он позади — у тарантасу. Лепа девојчица за све време није се уклањала од колског прозора; она се свему чудила: сељацима, сељанкама, бунарима, луковима на рукуницама, звонцадима и мноштву гакуља; Жистина се с њом заједно чудила; Варвара Павловна се смејала њиховим опаскама и узвицима... Она је била добро расположена; пред полазак из вароши О...имала је објашњење са својим мужем.

— Ја разумем ваш положај, — рекла му је она, и он је, по изразу њених паметних очију, могао закључити да она потпуно разуме његов положај, — али ви ћете ми бар то признати да се са мном лако живи; а ја вам се нећу наметати; хтела сам да осигурам Адину будућност; више ми ништа не треба.

— Да, ви сте постигли свој циљ, — рече Фјодор Иванић.

— Ја сад само о једном маштам: да се заувек сакријем у пустињи; вечно ћу се сећати вашег доброчинства...

— Пих! доста, — прекиде је он.

— И умећу ценити вашу независност и ваш мир, — доврши она своју припремљену реченицу.

Лаврецки јој се дубоко поклони. Варвара Павловна разумеде да јој муж у души захваљује.

Идућег дана пред вече стигоше у Лаврике; после недељу дана Лаврецки отпутује у Москву, оставив-

ши жени пет хиљада на издржавање — а другог дана после одласка Лаврецког јави се Паншин, кога је Варвара Павловна молила да је не заборави у самоћи. Она га је примила не може бити боље, и до дубоко у ноћ високе собе у кући, па и сама башта, одјекивале су од музике, песме и веселих француских разговора. Паншин се погостио три дана код Варваре Павловне; праштајући се с њом и стежући снажно њене лепе руке, обећа да ће се брзо вратити — и одржао је своје обећање.

XLV

Лиза је имала нарочиту, омању собицу на другом спрату у кући њене матере, чисту, светлу, с белим креветићем, са саксијама с цвећем по кутовима и пред прозорима, с маленим писаћим сточићем, гомилицом књига и распећем на зиду. Та соба се звала дечја; Лиза се у њој родила. Вративши се из цркве, где ју је видео Лаврецки, она је пажљивије него обично довела све у ред, свуда избрисала прашину, прегледала и превезала трачицама све своје свеске и писма пријатељица, затворила све фијоке, залила цвеће и додирнула руком сваки цвет. Све је то чинила без журбе, без шума, с неком раздраганом и тихом брижљивошћу на лицу. Она најзад застаде насред собе, лагано се обазре, па приђе к столу над којим је висило распеће, клече, метну главу на стиснуте руке и оста непомична.

Марфа Тимофејевна уђе и застаде је у истом по-

ложају. Лиза није приметила кад је она дошла. Старица је изишла на прстима и иза врата неколико пута гласно се накашљала. Лиза се хитро диже и обриса очи, на којима су се блистале светле сузе.

— А ти си, видим, опет успремала своју ћелијицу, — проговори Марфа Тимофејевна, па се дубоко наже над саксијом с младом ружом: — како дивно мирише!

Лиза погледа замишљено у своју тетку.

— Какву сте то реч рекли! — прошапта она.

— Какву реч, какву? — живо прихвати старица: — шта хоћеш да кажеш? — То је страшно, — поче она, збацив наједаред чепац и севши на Лизин креветић: — ово превазилази моју снагу! Четврти је дан данас како се кувам као у котлу; не могу се више правити, као да ништа не примећујем, — не могу гледати како постајеш све блеђа, како венеш, плачеш, не могу, не могу!

— Ама шта је вама, тетка? — рече Лиза: — ја ништа...

— Ништа? — узвикну Марфа Тимофејевна: — то ти другом реци, а не мени! Ништа! а ко је малочас клечао? у кога су трепавице још мокре од суза? Ништа! Та погледај на себе, шта си начинила од свог лица, куд си дела своје очи? — Ништа! Зар ја не знам све?

— То ће проћи, тетка; дајте ми времена.

— Проћи ће, али кад? Господе Боже мој, Владико! зар си га доиста тако заволела? Та он је ста-

рац, Лизочка. Но, не поричем, он је добар човек, не уједа; али шта то значи? сви смо ми добри људи; земља је пространа, тога добра ће увек бити много.

— Ја вам кажем, све ће то проћи, све је то већ прошло.

— Слушај, Лизочка, што ћу ти рећи, — рече одједном Марфа Тимофејевна, намештајући Лизу на кревет поред себе и намештајући јој час косу час повезачу. — То се теби само тако у жестини чини да твоме јаду нема помоћи. Ех, душо моја, само од смрти нема лека! Ти само реци сама себи: „не дам се, — па крај!" па ћеш се и сама после чудити како ће брзо, лепо проћи. Само се претрпи.

— Тетка, — одговори Лиза; — оно је већ прошло, све је прошло.

— Прошло; како прошло! Ето ти се чак и носић ушиљио, а ти велиш: прошло. Јадно ти прошло!

— Јесте, прошло је, тетка, ако само хоћете да ми помогнете, — рече Лиза с изненадним одушевљењем, па се обисну о врат Марфи Тимофејевној. — Мила тетка, будите ми пријатељ, помозите ми; немојте се љутити, разумејте ме...

— А шта је то, шта је то, мила моја? Не плаши ме, молим те; сад ћу почети викати, не гледај ме тако; говори брже шта је то?

— Ја... ја хоћу... — Лиза сакри своје лице на грудима Марфе Тимофејевне... — Хоћу да идем у манастир, — рече она пригушено.

Старица просто скочи с кревета.

— Прекрсти се, сестро, Лизочка, дођи к себи: шта то говориш, Бог с тобом, — промуца она најзад: — лези, голубице, спавај мало; то ти је све од неспавања, душо моја.

Лиза подиже главу, образи су јој били зажарени.

— Не, тетка, — рече она, — не говорите тако; ја сам се одлучила, ја сам се молила, молила сам Бога да ме усаветује; све је свршено, свршен је мој живот с вама. Таква лекција није узалуд; али ја не мислим први пут о томе. Срећа ми није пристајала; чак и кад сам имала наде на срећу, срце ме је тиштало. Ја све знам, и своје грехе и туђе, и како је татица стекао богатство; све знам. За све то треба измолити опроштај. Вас ме је жао, жао ме је мамице, Леночке; али немам куд; осећам да ми није суђено да живим овде; већ сам се са свима опростила, свему сам се у кући поклонила последњи пут; нешто ме зове одавде; нешто ме мучи, хтела бих да се заувек затворим. Немојте ме задржавати, немојте ме одвраћати, помозите ми, иначе ћу сама отићи...

Марфа Тимофејевна је запрепашћено слушала своју братаницу.

„Она је болесна, бунца, — мислила је она; — треба послати по лекара; али по којег? Гедеоновски ономадне хвалио некога; он све лаже — а можда је тај пут казао истину". Али кад се уверила да Лиза није болесна и да не бунца, кад је, на све њене напо-

мене, Лиза стално одговарала све једно исто, Марфа Тимофејевна се уплаши и преко мере снужди.

— Ама ти не знаш, голубице моја, — поче је она саветовати, — какав је живот у манастирима! Па тебе ће, милу моју, хранити зеленим конопљаним зејтином, навући ће на тебе рубине дебеле предебеле, тераће те да идеш по зими; а ти то нећеш ништа моћи поднети, Лизочка. То су код тебе све Агашини трагови; то те је она завела. Али се она прво наживела, до миле воље се наживела; проживи и ти. Пусти ме макар да мирно умрем, а после ради што хоћеш. И ко је то још видео да се због такве неке козје браде, опрости ми Господе, због мушкарца — иде у манастир? Па добро, ако ти је тако тешко, отиди, помоли се угоднику, отслужи молебан, али не мећи црне камилавке на своју главу, молим те као бога, као богородицу....

И Марфа Тимофејевна горко заплака.

Лиза ју је тешила, брисала јој сузе, сама плакала, али је остала непоколебљива. Из очајања Марфа Тимофејевна покуша да употреби претњу: да ће све рећи матери... али и то није помогло. Само после силних молби старичиних Лиза је пристала да одложи извршење своје намере за пола године; зато јој је Марфа Тимофејевна морала дати реч да ће јој помоћи и добити пристанак Марије Дмитријевне, ако она после шест месеци не промени своју одлуку.

*

С првим хладним данима, Варвара Павловна, и поред свога обећања да ће се закопати у пустињи, снабдевши се новцима, преселила се у Петроград, где је најмила скроман, али врло леп стан, што јој је нашао Паншин, који је још пре ње напустио О. . . ску губернију. У последње време свога бављења у О. . . он је потпуно изгубио наклоност Марије Дмитријевне; одједном је престао да је посећује и скоро није одлазио из Лаврика. Варвара Павловна га је заробила, управо заробила: другом речју се не може изразити њена неограничена, неповратна, нема власт над њим.

Лаврецки је провео зиму у Москви, а у јесен идуће године допро је до њега глас да се Лиза постригла у Б. . . м манастиру, у једном од најудаљенијих крајева Русије.

ЕПИЛОГ

Прошло је осам година. Опет је настало пролеће. . . Али пре тога да кажемо неколико речи о судбини Михаљевића, Паншина, г-ђе Лаврецке, — па да се растанемо. Михаљевић је, после дугих поповања, најзад наишао на свој прави посао: добио је место најстаријег надзорника у казненом заводу. Он је врло задовољан својом судбином, и затвореници га „обожавају", ма да га и исмевају. Паншин је јако напредовао у чиновима и нишани већ и на директорски

положај, иде мало погнут: мора бити да га крст светог Владимира притеже доле. Чиновник је у њему узео превагу над уметником; његово још младолико лице је ужутело, коса се проредила, и он већ више не пева, не црта, али се кришом занима књижевношћу: написао комедијицу, неку врсту „пословица", — и пошто сад сви који пишу неизоставно „изводе" некога или нешто, то је и он извео у њој кокету и чита је кришом двема трима дамама које су према њему наклоњене. Ипак се није оженио, ма да је зато имао много дивних прилика: томе је крива Варвара Павловна. Што се ње тиче, она, као и пре, живи у Паризу: Фјодор Иванић јој је издао меницу и откупио се од ње, од могућности њене поновне најезде. Она је постарела и угојила се, али је још увек симпатична и дивна. Сваки човек има свој идеал: Варвара Павловна је нашла свој — у драмским делима г-на Диме сина. Она марљиво посећује позориште где се изводе на позорницу јектичаве и осетљиве камелије; бити г-ђа Дош чини јој се врхунац човечанске среће: она је једном изјавила да не жели за своју кћер боље среће. Треба се надати да ће судбина избавити mademoiselle Ada од такве среће: од руменог пуначког детета она се претворила у бледу девојчицу слабих груди; живци су јој већ растројени. Број обожавалаца Варваре Павловне се смањио, али се није затро; неке ће она, вероватно, сачувати до краја свога живота. Најватренији је био у последње време неки Закурдало-Ску-

бирников, један од гардиских бркајлија у оставци, човек од својих тридесет осам година, необично снажног телесног састава. Француски посетиоци салона г-ђе Лаврецке зову га „le gros taureau de l'Ucraïne";[1] Варвара Павловна га никад не зове на своје отмене вечери, али он ужива њену потпуну наклоност.

И тако... прође осам година. Опет је с неба подухнула пролећна срећа; опет се пролеће осмехнуло земљи и људима; опет је под његовом љупкошћу све процветало, заволело и запевало. Варош О... мало се променила у току ових осам година; али кућа Марије Дмитријевне као да се подмладила: његови недавно окречени зидови белели су се пријатно, а стакла отворених прозора руменела су се и блистала на заходу сунца; из тих прозора одјекивали су на улицу радосни, лаки звуци звонких младих гласова, непрекидног смеха; цела кућа изгледала је као да ври од живота и да је препуна весеља. Сама домаћица одавна је сишла у гроб: Марија Дмитријевна је умрла после Лизиног пострижења; и Марфа Тимофејевна није дуго преживела своју снаху; оне почивају једна поред друге на градском гробљу. Нестало је и Настасје Карповне; верна старица у току неколико година свакодневно је ишла да се моли Богу над прахом своје пријатељице... Дошло је време, па су и њене кости нашле место у влажној зем-

[1] Дебели украјински бик. — Прим. прев.

љи. Али кућа Марије Дмитријевне није отишла у туђе руке, није изашла из њеног рода, гнездо није разорено: Леночка, која се претворила у витку, лепу девојку, и њен вереник — плав хусарски официр; син Марије Дмитријевне, који тек што се оженио у Петрограду и заједно с младом женом дошао да проведе пролеће у О . . .; сестра његове жене, шеснаестогодишња институтка с руменим образима и ведрим очицама; Шурочка, која је такође порасла и пролепшала се — ето каква је младеж испуњавала смехом и говором зидове Калитинове куће. Све се у њој променило, све се прилагодило новим становницима. Обријана кућна послуга, потсмевачи и брбљивци, замењивали су пређашње достојанствене старце; тамо где је некада озбиљно ходала угојена Роска, два птичара су бесно јурили и скакали по диванима; у коњушници су набављени мршави касачи, хитри рудњаци, ватрени логови с уплетеним гривама, донски јахаћи коњи; одређени сати за ручак, вечеру, бркали су се и мешали се; настао је, по речима суседа, „нечувен ред”.

Оно вече о коме смо почели говорити, становници Калитинове куће (најстаријем од њих, Леночкином веренику, било је свега двадесет четири године) забављали су се не много компликованом, али, судећи по њиховом сложном кикотању, врло занимљивом игром: трчали су по собама и хватали један другог; пси су такође трчали и лајали; и канаринке у кавезима, што су висили испред прозора, такмичећи се це-

пале су грло, појачавајући општу галаму звонким крештањем свога љутитог цвркутања. Баш у сам напон тога заглушног весеља приђе капији каљав тарантас, човек од својих четрдесет пет година у путничком оделу изађе из њега и стаде зачуђен. Он постоја неко време непомично, обухвати кућу пажљивим погледом, уђе на капијицу у двориште, па се полако успе уз степенице. У претсобљу га нико не срете; али врата се на сали брзо отворише; — кроз њих искочи Шурочка сва зајапурена; за тренутак, одмах за њом, са гласном виком истрча сва млада дружина. Она наједанпут стаде и заћута, видећи непознатог човека; али светле очи, упрте у њега, гледале су и даље љубазно, свежа лица су се још непрестано смејала. — Син Марије Дмитријевне приђе госту и љубазно га упита шта жели.

— Ја сам Лаврецки, — рече гост.

Сложан узвик разлеже се као одговор — не зато што се сва та младеж много обрадовала доласку далеког, скоро заборављеног рођака, већ просто зато што је била готова да галами и да се радује при свакој даној прилици. Лаврецког одмах опколише: Леночка, као стара познаница, прва рече своје име, уверавајући га да би га можда још мало па свакако познала, па му претстави цело остало друштво, казујући свачије име, чак и свога вереника, у умањеном облику. Цела гомила се крете кроз трпезарију у салон. Тапети у обема собама били су други, али се намештај задржао цео; Лаврецки познаде форте-

пијано; чак је и исти ђерђев стајао код прозора, у истом положају — мал' те не с истим несвршеним везом као и пре осам година. Наместише га у удобну фотељу; сви важно поседаше око њега. Питања, усклици, причања просуше се као из рукава.

— А одавно вас нисмо видели, — наивно примети Леночка, — па и Варвару Павловну нисмо виђали.

— Како да не! — брзо прихвати њен брат. — Ја сам тебе одвео у Петроград, а Фјодор Иванић је једнако живео у селу.

— А зато време је и мамица умрла.

— И Марфа Тимофејевна, рече Шурочка.

— И Настасија Карповна, — додаде Леночка, — и мосје Лем...

— Шта? И Лем умро? — упита Лаврецки.

— Да, — одговори млади Калитин, — он је одавде отпутовао у Одесу; кажу да га је неко тамо одмамио; тамо је и умро.

— Ви не знате — да ли је остало после њега музучких композиција?

— Не знам, мучно да је.

Сви ућуташе и погледаше се. Облачак туге налете на сва млада лица.

— А Матроска је жив, — проговори одједном Леночка.

— И Гедеоновски је жив, — додаде њен брат.

Кад се помену име Гедеоновског, сви наједаред сложно прскоше у смех.

— Да, он је жив и лаже као и пре, — настави син Марије Дмитријевне; — и замислите, ево ова обешеница (он показа на институтку, сестру своје жене) јуче му метнула бибера у бурмутицу.

— Ах што је кијао! — узвикну Леночка — па опет затрешта неусиљен смех.

— Недавно смо добили вести о Лизи, — рече млади Калитин, и опет сви заћуташе: — добро јој је, здравље јој се сад по мало поправља.

— Је ли она још увек у истом манастиру? — упита Лаврецки мало као с напором.

— Још је увек у истом.

— Она вам пише?

— Не, никад; нама преко људи долазе гласови.

Настаде изненадно дубоко ћутање; то је оно: „тихи анђео пролетео", помислише сви.

— Хоћете ли у башту? — обрати се Калитин Лаврецком; — она је сад врло лепа, ма да смо је мало запустили.

Лаврецки уђе у башту и прво што му паде у очи — била је она иста клупица на којој је некад провео с Лизом неколико срећних тренутака, који се више нису поновили; она је била поцрнела, искривила се; али он ју је познао, и душа му се испуни осећањем коме нема равна ни у сласти, ни у горчини, — осећањем живе туге за ишчезлом младошћу, за срећом коју је некад имао. Заједно с младежи прође по алејама: липе нису биле много остареле и порасле за последњих осам година, али су им сенке постале

гушће; зато су сви жбунови порасли, малина стала на снагу, лешник сасвим зарастао, и отсвуда је мирисало на свеж густиш, шуму, траву, јоргован.

— Ево где би добро било играти у четири угла, — викну наједаред Леночка изашавши на омању зелену пољану, окружену липама, — нас је баш као што треба, петоро.

— А Фјодора Иванића си заборавила, — примети њен брат. — Или ти себе не рачунаш?

Леночка мало поцрвене.

— Па зар Фјодор Ивановић у његовим годинама може... — поче она.

— Молим вас, играјте се ви, — брзо рече Лаврецки, — немојте обраћати пажњу на мене. Мени ће бити пријатно кад будем знао да вам не сметам. А мене немате шта да забављате; ми старци имамо забаву коју ви још не знате и коју никако разоноћење не може заменити: успомене.

Млади људи саслушаше Лаврецког с љубазном и као мало потсмешљивом пажњом, — као да им је професор прочитао задатак, — па наједаред прскоше од њега, утрчаше у пољану; четворо стадоше код дрвета, један на средини — и поче јурњава.

Лаврецки се врати у кућу, уђе у трпезарију, приближи се фортепијану и додирну једну дирку: одјекну слаб, али чист звук, и у његовом срцу потајно нешто задрхта: том нотом је почињала она одушевљена мелодија којом га је, давно пре тога, оне

исте срећне ноћи, Лем, покојни Лем, онако раздрагао. Затим Лаврецки пређе у салон и дуго није излазио из њега; у тој соби где је тако често виђао Лизу, живље му је излазила пред очи њена слика; чинило му се да осећа око себе трагове њена присуства; али туга за њом била је тешка: у њој није било тишине коју изазива смрт. Лиза је још живела негде, у пустињи, далеко; он је мислио о њој као о живој и није познавао девојку коју је некада волео у оној нејасној, бледој утвари, обученој у монашку одежду, окруженој таласима дима од тамјана. Лаврецки ни самога себе не би познао кад би могао погледати тако у себе као што је мисаоно погледао у Лизу. У току тих осам година извршио се најзад прелом у његовом животу, онај прелом који многи не доживљују, али без кога се не може остати исправан човек до краја: он је стварно престао мислити о својој личној срећи, о себичним циљевима. Он се стишао и, — нашто крити истину? — остарео не само лицем и телом, остарео душом; сачувати до старости младо срце, као што неки говоре, и тешко је и скоро смешно; онај већ може бити задовољан који није изгубио веру у добро, постојанство воље, вољу за радом. Лаврецки је имао право да буде задовољан: он је стварно остао добар домаћин, стварно је научио орати земљу и трудио се не само за себе; колико је могао, обезбедио је и поправио живот својих сељака.

Лаврецки изиђе из куће у башту; седе на познату му клупицу, — и на том драгом месту, пред лицем те

куће где је последњи пут узалуд пружао руке жељеном пехару у коме ври и игра златно вино насладе, — он, усамљени, бескућни путник, под веселим усклицима младога поколења које га је већ заменило, — осврте се на свој живот. Туга му обузе срце, али не тешка: имао је шта да жали, а стидети се није имао чега. „Играјте се, веселите се, растите, младе снаге", мислио је он, и није било горчине у његовим мислима: — „живот је пред вама и вама ће бити лакше живети: ви нећете морати као ми тражити свој кут, борити се, падати и устајати усред мрака; ми смо се бринули о томе како да останемо читави и колико нас није остало читавих! — а ви треба да дело делате, да радите, — па ћете имати мој старачки благослов. А мени, после данашњег дана, после ових осећања, остаје да вас последњи пут поздравим — и макар и с тугом, али без зависти, без икаквих мрачних осећања да вам кажем, на помолу краја, на помолу Бога кога очекујем: „Здраво, усамљена старости! Догоревај, бескорисни животе!"

Лаврецки тихо устаде и тихо се удаљи; нико га није приметио, нико га није задржавао; весели поклици још су се јаче него пре чули у башти иза зеленог, дебелог зида од високих липа. Он седе у тарантас и нареди кочијашу да вози кући и да не јури много коње.

*

„А крај"? — упитаће можда незадовољни читалац. — „А шта је после било с Лаврецким? С Ли-

зом?" Али шта да се каже о људима који су још живи, но који су сишли са земаљског попришта, зашто да се враћамо к њима? Кажу да је Лаврецки обишао онај удаљени манастир у који се скрила Лиза — видео је. Прелазећи са певнице на певницу, она је прошла поред њега, прошла је равним, ужурбано-смерним кораком калуђерице — и није погледала у њега; само су јој на оку које је било окренуто њему мало задрхтале трепавице, само је још ниже оборила своје смршало лице — и прсти стегнутих руку, обмотани бројаницама, још јаче су се стисли један уз другога. Шта су помислили, шта су осетили обадвоје? Ко ће то сазнати? Ко ће рећи? Бивају такви тренуци у животу, таква осећања. . . На њих се може само указати — и проћи поред њих.

1867 г.